

RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi/**RUSUH** Uşak University the Journal of
Faculty of Islamic Sciences

ISSN: 2791-7398

December/Aralık 2022, 2 (2): 272-295

rusuhdergisi@usak.edu.tr

İbâdîlikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe
Ibad Civil Administrative Organization: Azzâba

Mahmoud Benras

Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalı
Assist. Prof, Giresun University, Faculty of Islamic Sciences, Arabic Language and Rhetoric
Giresun, Türkiye

benrasmahmoud@yahoo.fr

orcid.org/0000-0002-1731-8387

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 17.09.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 06.12.2022

Yayın Tarihi/Published: 29.12.2022

Cilt/Volume: 2

Sayı/Issue: 2

Sayfa/Pages: 272-295

Atıf/Cite as: Benras, Mahmoud. "İbâdîlikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe [Ibad Civil Administrative Organization: Azzâba]". *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi - Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 2/2 (Aralık 2022): 272-295

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2022 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Türkiye

İBÂDÎLİKTE SİVİL YÖNETİM TEŞKİLATI: AZZÂBE***Öz**

İbâdiyye, hicri birinci yüzyıla kadar dayanan ve Büyük Fitne Olayları diye bilinen hadiseden sonra ortaya çıkan siyasi-itikadi bir gruptur. Bu grup ilk dönemde Muhakkime-i Ula grubunun içerisinde yer alırken zamanla siyasi ve düşünce yapısı itibarıyla onlardan ayrıldı. Diğer Haricî gruplar erken dönemden itibaren tarih sahnesinden silinmelerine rağmen İbâdîler bugüne kadar varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır. Ancak hâlâ birçok araştırmacı, İbâdîlerin Haricilerin bir kolu olarak varlıklarını sürdürdüklerini ifade veya ima eden yazılar kaleme almaktadır. Bu makalede İbâdîler tarafından ortaya atılan ve bir sosyal ve idari yapı olarak geliştirdikleri yönetim sistemini incelemeye çalışacağız. Bu sistemde, bir imamın, kralın veya bireysel bir kişinin yönettiği bir sistem değil, idarenin bir grubun elinde olduğu yönetim şekli işlemektedir. Bu sistemin adı Azzâbe sistemidir. Özellikle Kuzey Afrika'da devlet başkanı açısından zuhûr (açık imamet), kitman (gizli imamet), savunma ve şira' şeklinde dört yönetim şekli mevcutken mezhebin yani yönetilenlerin yönetilmesi ayrı bir nizamla yapılandırılmıştır. Azzâbe denilen bu sistem alışılmışın dışında bir yönetim şekli olup, Kuzey Afrika bölgesindeki İbâdi varlığını bugüne kadar sürdüren ana unsurlardan birisidir.

Anahtar Kelimeleri: İbâdiyye, Hariciler, Azzâbe, siyaset, İmamet.

IBADI CIVIL ADMINISTRATIVE ORGANIZATION: AZZÂBA**Abstract**

The Ibadites are an Islamic sect that appeared in the first century AH with the events of the so-called Great Fitna, which sided with the Kharijites. They separated over time politically and intellectually from the Kharijites, but many researchers and scholars still treat the Ibadites as a sect of the Kharijites, although it has survived to this day, and the Kharijites have extinct out from a very early period. In this article, we will discuss an idea developed by the Ibadites, which is that they have a method of political management, not to depend on the individual represented by the president, the king or others. But the group, under the name Azzâba, in the North African region specifically, they have four other ways of leadership, namely appearing (Zuhûr), hiding (Kitmân), defending (Difa) and donating (Shera). But the idea of Azzâba is a different idea, and in my opinion, it is one of the main reasons that have preserved the Ibadian entity until today in the North African region.

Keywords: Ibadites, Kharijites, Azzâba, Politics, Imamate.

* Bu makale yazarın “Kuzey Afrika İbadîliği Ve İmâmet Düşüncesi” (2022) başlıklı doktora tezinde yer alan verilerden yararlanılarak üretilmiştir.

Giriş

Ortaya çıkışı hicri I. yüzyılın ortalarına ve sahabe neslinin yaşamış olduğu fitne ve tartışma olaylarına kadar dayanan İbâdiyye, itikadî konularda özgün fikirlere sahiptir. Bunun yanı sıra siyasi bir oluşum ve fıkhi bir mezhep olma özelliklerini de bünyesinde barındırmaktadır. Bu bağlamda İbâdiyye ilk itikadi fırkalardan olma niteliğini de taşımaktadır.

İbâdiyye'nin ortaya çıktığı dönemin sonlarında bazı siyasi ve itikadi akımlar varlık göstermeye başlamıştır. Bu akımlardan bazıları yaşanan çok sert fikri ve siyasi çatışmalara rağmen zamanla gelişim göstererek Haricilik ve Şiilik gibi büyük siyasi ve itikadi oluşumlar haline gelirken bazıları ise varlıklarını devam ettirememişlerdir.

Ortaya çıkışından sonra belirgin bir seviyeye ulaşarak varlığını sürdüren İbâdiyye akımı; Harici mezhepleri, Şia, Mu'tezile, Eş'ari ekolü, Maliki, Şafi'i, Hanbeli mezhepleri ve Vehhabilik gibi hareketlerle de temas halinde olarak Doğu'dan Batı'ya dek dünyanın çeşitli bölgelerinde bugüne değin pek çok mezhepsel oluşum ve akımlarla etkileşimde bulunma fırsatı yakalamıştır.¹

İbâdiyye'ye göre imâmet için Kureyşilik şartının olmaması, ırk ve soya bakılmaksızın liyakat sahibi kişilerin imam olabilmesi, onların –özel olarak kuzey afrika bölgesinde- Berberîler tarafından desteklenmelerinde etkili olmuştur. Berberîler, Abbâsî ve Emevî yönetiminden herhangi bir baskı görmemelerine rağmen İbâdiyye'yi desteklemeyi tercih etmişlerdir. İbâdîler de Berberîlik unsurunu kullanarak Kuzey Afrika'daki siyasî durumu kendi lehine çevirmişlerdir.

Bu sayede İbâdîler, Nefûse ve Trablusgarp gibi bölgelerde güçlü bir varlık göstermiş ve kendi siyasî - dinî görüşlerini halka yayarak Tâhert bölgesinde Rüstemî Devleti'ni kurmayı başarmışlardır. Rüstemî Devleti'nin yıkılışından sonra ise İbâdîler, farklı siyasî ve toplumsal değişikliklere uyum sağlamak için kendi fikirlerini daha da geliştirerek Azzâbe denilen yapılanmayı oluşturmuşlar ve uygulamışlardır. Bu sistem sayesinde de günümüze kadar varlıklarını sürdürmeleri mümkün olmuştur.

Bu makale, Azzâbe sistemini anlatmakta ve değerlendirmesini yapmaktadır.

1. Azzâbe'nin Tanımı ve Gelişimi

Azzâbe sistemi, yüksek şer'i heyet gibidir. Bu heyet kitmân (Gizlilik) aşamasında imâmetin bütün görevlerini yerine getirir. Azzâbe halkasının, İbâdi toplumlarda dini olarak geçerliliği bulunmaktadır.²

'A-z-b kökü sözlük anlamı olarak erkek ya da kadının evlenmeyi terk etmesi veya birinin hayvanları otlatmak için nemli yerleri seçmesi gibi anlamlarda kullanılmıştır. Gizlilik ya da gayb da bu kelimenin anlamlarındandır. Aynı kökten gelen "uzûb" mastarında "bir şeyden uzaklaşmak" anlamı vardır. Bu yüzden dünya işlerinden uzaklaşıp zühd sahibi olan kişiye 'âzib ya da 'azzâb denir. İbâdîlikte yer alan Azzâbe kavramı bu son tarife yakındır. "Azzâbe" kavramı Arapça "a-z-b" (عزب) kökünden "...uzaklaşan kişi" anlamındaki "uzzâb" kelimesinin çoğullarından biridir.³

¹ Allaoua Amara, L'İbâdisme et la malikisation du Maghreb central: étude d'un processus long et complexe (ive-vie/xe-xiie siècle), *L'İbâdisme dans les sociétés de l'Islam médiéval*, ed. Cyrille Aillet (Berlin: De Gruyter, 2018), 329; Mahmoud Benras, *el-Fikru'l-nakdi inde İbn Reşik el-Kayrevani: dirase tatbikiyye ala kitabi'l-enmuzec* (Sarbrücken: Noor Publishing, 2017), 12.

² Ferhat b. Ali el-Ca'bîrî, *Nefehat mina' s-siyer* (Gardâye, y.y), 38.

³ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisanu' l-Arab* (Beyrut: Dâr Sâdir, 1993), 1/595.

Oryantalist İtalyan bir Papaz olan Rubinacci'ye göre 'Azzâbe kelimesi 'Uzûbe kökünden gelmiştir. Bu da evlenmemek anlamına gelir. Bu görüşünü delillendirmek için İbâdî tabakat kitaplarından ve İbâdî bilgilerin tutumlarından istidlallerde bulunmuştur.⁴ Bu konuda hicrî dördüncü asrın ilk yarısında yaşayan İbâdî İmam Ebu'l-Kasım Mahled b. Keydâd'in (336/947)⁵ yaşadığı bir olayı örnek göstermiştir. Ebu'l-Kasım Mahled bir gün derste bir öğrencisinin derse katılmadığını fark eder ve diğer öğrencilere onun derse katılmama nedenini sorar. Öğrenciler, o kişinin evlendiğini söylerler. Ebu'l Kâsim Mahled bunun üzerine "bir öğrencimin ölüm haberinin bana gelmesi evlilik haberinin gelmesinden daha iyidir" demiştir. Mahled'in eşi "O zaman sen neden evlendin?" diye ona sorunca Mahled de "Eğer bu konuda benden başka ilim sahibi biri olsaydı onun yanına gidip öğrencisi olurum. Allah'ın bana sadece cehalet yüzünden azap etmesinden korkarım." demiştir.⁶ Rubinacci bu hikâyeyi 'uzûbe'ye yani evlenmemeye kanıt olarak sunmuştur. Aynı zamanda Rubinacci 'Azzâbe sistemi ile Hristiyanlık'taki ruhbanlık geleneği arasında bir bağlantı kurmuştur.⁷ Fakat kanaatimizce Ebu'l Kâsim Mahled bu sözleri evlenmekten sakındırmaktan ziyade öğrencilerini ilme teşvik etmek için söylemiştir.

Rubinacci, bu görüşünde çok kararlı görünmektedir. Azzâbe sistemi ve genel olarak İslâm'daki tasavvuf grupları ile Hristiyanlık'taki ruhbanlık sistemi arasında bağlantı kurmaktadır. Hatta Abdullah Ferustâî'nin Azzâbe hakkındaki risâlesini incelediği eserinde "Tasavvuf ve Ruhbanlık" şeklinde bir başlığa yer vermiştir. Bu da kendisinin ortaya attığı görüşlerden emin olduğunu akla getirmektedir.⁸ Rubinacci bu çalışmasında sürekli Azzâbenin yaşantısı ile Orta Doğu'daki Hristiyanların yaşantısı arasındaki benzerliklerden bahsetmiştir.⁹

Rubinacci, Azzâbe üyelerinin evliliği konusunda Ebû Ammâr Abdulkâfi'den (570/1174) bir alıntı yapmaktadır. Bu alıntıda Ebû Ammâr Abdulkâfi şunları söylemektedir: "Azzâbe üyesinin görevlerinden biri de eş, çocuk ve mahalle yaşantısından kaçınmasıdır." Bu sözden hareketle Rubinacci, evlenmemenin bir Azzâbe için şart olmadığını ve evliliğin Azzâbe üyeliğine engel olmadığını belirtmiştir. Yani Azzâbe üyesinin iffetli yaşaması gerekmektedir. İbâdîlik'te ve Azzâbe teşkilatına üye olmada evlenmek bir problem teşkil etmese de bu teşkilatta kalmak için evli olan bir İbâdinin eşinden ayrılması gereklidir.¹⁰

Bazı araştırmacılar Azzâbe terimi ile Kuzey Afrika'da yaygın olan Berberî dil ve kültürü arasında bağlantı kurmak istemiştir. Çünkü Azzâbe teşkilatı o ortamda gelişim göstermiştir. Ancak daha önce aktarıldığı gibi Azzâbe kelimesi Arapça kökenli bir kelimedir. Bu kelime ile Berberîler arasında bağlantı kurulmaya çalışılması anlaşılması zor bir meseledir. Çünkü bu mesele dil ile alakalı olup Azzâbe'nin rahiplik ile bağdaştırılma çabalarının akli bir temeli mevcuttur.¹¹ Ancak bazı araştırmacılara göre Azzâbe kelimesi Berberîce'de "eğitim sistemi" anlamına denk gelen "Arabuc Ezabutın" kelimesinin karşılığıdır. Bu kelime Berberîce'de himmet,

⁴ Roberto Rubinacci, *el-Azzâbe*, çev. Lemîs Eş-Şecni (Epub: Müessesetü Tawalt es-Sakafiyye, 2006), 24; Abdurraman Hicâzi, *et-Terbiye' l-İslâmiyye fi el-Keyravan fi' l-kuruni' l-Hicriyye' s-selâse' l-oula* (Beyrut: el-Mektebetul-Asriyye, 1997), 400.

⁵ Abu'r-Rabia Suleyman el-Vesyânî, *Siyeru' l-Vesyânî*, thk. Omer b. Lükman hemmu Buasbâna (Maskat: Vezeratü't-Türas el-Kavmi ve's-Sekafe, 2009), 847.

⁶ Salih Baciyye, *el-İbâdîyye bi' l-Cerîd fi' l-usûri' l-islamiyyeti' l-ülâ* (Tunus: Dar Buslâma, 1976), 126.

⁷ Rubinacci, *el-Azzâbe*, 30-31; Muhammed Nasır Buheccâm, *el-Bu'du'r-ruhi li nizami halakati'l-Azzâbe* (Gardâye: Cem'iyyetü't Türas, 2007), 7; Ali Şuvînî, *Mesaletu' l-İmame ve tetbikahatuha İnde' l-İbâdîyye* (Maskat: Durub Sekafiyye li-eneşr ve etevzi, 2016), 39.

⁸ Rubinacci, *el-Azzâbe*, 15; Charles Amat, *Le M' zab et les M' zabites* (Paris: Challamel, 1888), 138.

⁹ Rubinacci, *el-Azzâbe*, 15.

¹⁰ Rubinacci, *el-Azzâbe*, 27.

¹¹ Abdurraman Hicâzi, *Tetavvuru'l-fikr et-terbevi inde' l-İbâdîyye fi şemali İfrikya* (Beyrut: el-Mektebe' l-Asriyye, 2000), 147.

güçlü, azim ve hırslı öğrenci demektir. Bu yüzden İbâdîlerde azim kelimesi çokça kullanılır.¹² Aynı zamanda Azzâbe üyeleri kendilerine Ehlü'l-'Azm demişlerdir.¹³ Bu da doğru yola giden, ilim isteyen ve hayır yolunu arzu eden kişi anlamına gelmektedir. Berberîce'de bu anlamlar Azzâbe kelimesinin karşılıklarıdır. Bu yönden Azzâbe ve Berberîlik arasında bağlantı kurulabilecek olsa da bu bağlantının ırk ve siyaset konusunda olması çok uzak bir ihtimaldir. Çünkü Azzâbe kelimesi tamamen Arapça kökenli bir kelimedir.¹⁴

Tahert'te bulunan ve Fatımiler tarafından yıkılan İbâdî Rüstemî Devleti, Kuzey Afrika İbâdîlerinin kendi yönetimlerini ellerinde bulundurdukları son güçlü imâmet sayılır. İbâdî imam Ya'kûb b. Eflah, Ubeydî saldırılarından günümüzde Cezayir'in güneyinde bulunan Ouargla¹⁵ bölgesine kaçarken arkadaşlarına şöyle söylemiştir: "Dağılın! Çünkü hâkimiyet sürdürdüğümüz dönemler bitti. Krallığımız yok oldu ve kıyamete kadar da geri dönmeyecek." Ya'kûb'un bu öngörüsü gerçekleşmiş ve İbâdîler günümüze kadar hâlâ Kuzey Afrika'da bir devlet kuramamış ve tekrar hâkimiyet sağlayamamışlardır.¹⁶

Bu olaydan sonra İbâdîler kendi mevcudiyetlerini tekrar tesis etmek için harekete geçtiler. Bu hareket Ebû Zekerîyya Fasîl b. Ebî Misver Yehrâsunî (4-5/10-11) tarafından ilim halkası olarak başlatılmıştır. Ebû Zekerîyya; babası, Ebû Misver ve Ebû Hirz'dan ders almış, Tunus'un Cerbe adasında babası tarafından inşa edilen Büyük Cami'de ilim halkaları kurmuştur. Babası vefat ettikten sonra bu caminin inşasını sürdürmüş, aynı zamanda babasının diğer görevlerini de üstlenmiştir. Muhammed Kammûs, Ebû Amr en-Nemîlî ve Ebû Salih Yehrâsunî gibi âlimler ona yardım edip desteklemişlerdir.¹⁷

Ebû Zekerîyya öğrencilerine çok önem verir öğrencilerin masraflarını kendi cebinden karşıları. Bu paraları öğrencilerin defterleri ve kitapları arasına gizlice koyup öğrencilere verirdi. Ebû Zekerîyya'dan ders almaya farklı İbâdî bölgelerden öğrenciler gelip eğitim süreci sona erene kadar Ebû Zekerîyya'nın yanında kalırlardı. Ayrıca fıkıh ve İslâm dini konusunda oldukça bilgili olduğu için halk da fetva almak ve soru sormak için Ebû Zekerîyya'nın yanına gelirlerdi.¹⁸

Ebû Zekerîyya vefat edene kadar üstlendiği görevin sona ermemesi için çok çabaladı. Zekerîyya ve Yunus adında iki çocuğuyla birlikte iki öğrencisi Ebû Bekir b. Yahyâ ve Ebû Abdullah Muhammed b. Bekir Ferustâ'î'ye (ö. 440/1048) gidip yeni ilim halkaları oluşturmalarını söylemiştir. Ferustâ'î bu mesajı alınca es-Sîretü'l-Misverîyye el-Bekriyye adında yeni bir ilim halkası başlatmıştır.¹⁹

İbâdîler imâmetleri yıkıldıktan sonra kendilerine ait bir sistem kurma çalışmalarına devam etmişlerdir. Kurulacak sistem ile İbâdîler'in hem din hem de dünya işlerinin

¹² Boudavud Bumedyen, *Ticaret beni Mizab* (Cezayir: Riyadu' l-ulûm, 2006), 69.

¹³ Abdulaziz Hevaca, *Nizamu'l-Azzâbe fî vadi Mizâb beyne'r-refdî ve's-sebâti ve't-teğiyir min Hilal ru'yeti'eş-şebâb*, (Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisans Tezi, 1994), 11.

¹⁴ Muhamed Sad eş-Şeybânî, *Tarihu İbâdîyyeti Timazga* (Tunus: JMC Plus, 2013), 404.

¹⁵ Günümüzde "Vargla", şeklinde telaffuz edilir. Tarihte ise "Varcelân" ismi ile tanınmaktadır.

¹⁶ Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş, *Er-Risâletu's-şafiyye fî bazı tevârihi ve ensâbi beni Mizâb ve fewaidu ohrâ* (Gardâye: y.y), 57; İbrahim b. Salih baba Hemmu Azam, *Osnu' l-bân fî tarihi Vercelân*, thk. İbrahim b. bekîr Behhaz, Suleyman b. Muhammed Bumakel (Gardâye: el-Alemîyye, 2013), 301; bk. le commandant Robin, *Le Mzab et son annexion à la France* (Alger: A. Jourdan, 1884), 29.

¹⁷ el-Hac Ahmed b. Hammu Kerrûm, Umar Ahmed Bezzin, "e l-Eb' âdü' l-hadariyye li sirati halakati'l-Azzâbe fî'l-karni'l-hamisi'l-hicri", *İbâdî Siyeri Uluslararası Sempozyumu, 27-28-29 Ekim* (Tunus: Cem'iyetü Cerbetü't-Tevasul, 2015), 187-192.

¹⁸ Kerrûm, Bezzin, "el-Eb' âdü' l-hadariyye", 190.

¹⁹ Kerrûm, Bezzin, "el-Eb' âdü' l-hadariyye", 190.

düzenlenmesi hedeflenmekteydi. Ferüstâ'î, Nefûse bölgesinde yer alan Takyûs köyünün Mescidu'l-Munyah adlı camisinde, İbâdî âlimlerle istişare ederek Azzâbe'nin ilk halkasını kurmuştur.²⁰ Bu gelişmeler neticesinde Ferüstâ'î, Azzâbe'nin kural ve yöntemlerini oluşturan kişi olmuş ve daha önce yaşayan İbâdîler'in çalışmalarını inceleyerek bu yapıyı teşkil etmiştir. Fakat siyasî birtakım gelişmeler sebebiyle bu ilk Azzâbe halkası, Cezayir'in Vâdî Riğ bölgesinde bulunan Beldetu Ömer ilçesinde faaliyete geçebilmiştir. Ebû'l Kâsim Yezîd b. Mahled ve Ebû Hazer Yağlâ b. Ziltâf el-Vesyânî bu halkanın en önemli iki ismidir.²¹ Azzâbe yöntemi, Vâdî Mizâb köylerine ulaşmış halk içinde heyetini tesis ettikten sonra sistem olarak iyi bir duruma gelmiştir.²² İbâdî kaynaklara göre bu ilk Azzâbe halkasının başladığı yerde İbâdîler'in ilk ansiklopedik eseri olan *Dîvânu'l Eşyâh* ya da *Dîvânu'l Azzâbe*²³ telif edilmiştir.

Ebû Abdullah Ferüstâ'î, Azzâbe halkasını inşa etmekle kalmamış Cezayir, Tunus ve Libya'da bulunan İbâdîler'in yanına giderek Azzâbe halkasını onlara tanıtmıştır. Aynı zamanda bu bölgelerde dersane ve okullar da açmıştır. Bu konuda İbâdîler'den iki isim; Ebû Yakup Muhammed b. Bedir ve Muhammed b. Yusuf Vesyânî ona yardım etmiştir.²⁴

İbâdîlik'te Azzâbe meclisleri, imâmetteki merhaletü'l kitmân'a (gizlilik aşaması) karşılık gelir. Bu süreç, İbâdîler'in kendi varlığını koruduğu ve faaliyetlerini sessiz ve sakin bir şekilde sürdürdüğü aşamadır. Mamafih İbâdîler, bu kuruluş döneminde Azzâbe halkasını açıkça ilan etmemişlerdir. Ayrıca bu halkanın adayları sadece İbâdîler'den oluşur ve faaliyetlerini de gizli bir biçimde devam ettirirler.²⁵

Ebû Abdullah Ferüstâ'î, Azzâbe'nin temel yapısını kurmuş, kendisinden sonra teşkilat zamanla mezhep müntesipleri tarafından geliştirilmiştir. Bu gelişim aşamasında yer alan önemli bir kelâmcı vardır. Bu kişi Azzâbe halkasına son halini veren Ebû Ammâr Abdulkâfi'dir (570/1174). Ebû Ammâr'ın düzenlemelerinden sonra bütün İbâdî topluluklar Azzâbe halkası şeklinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.²⁶

Azzâbe halkası, kurulmasından itibaren sadece İbâdîler'in dinî ve siyasî işlerini yürütmüştür. Teşkilat Kuzey Afrika bölgesinin tamamını hâkimiyeti altına almıştır.²⁷ Bu durum, Azzâbe'nin resmi olarak imâmetin bir türü olduğunu belgelemektedir. Zaten Azzâbe meclisi imâmetin kitmân aşamasını temsil etmektedir. Mezhep bilginlerine göre İbâdîlerin sayısı kırka ulaştığında doğal olarak Azzâbe sistemi oluşur.²⁸ Kırk sayısı, İbâdîlik'teki yönetim biçimlerinden imâmetü's şurât'ı akla getirmektedir. Çünkü daha önce zikredildiği gibi imâmetü's şurât aşaması için müntesip sayısının kırka ulaşması gerekmektedir. Öte yandan Azzâbe yapılanmasında açık bir askerî teşkilatın bulunduğu kaynaklarda yer almamaktadır. Bu da gerçek imâmet çeşitleri ve

²⁰ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saïd b. Süleymân et-Temicârî ed-Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâ'ih bi'l-Mağrib*, thk. İbrâhim Tallây (Constantine: yyk.1397/1977), 1/171.

²¹ Muhammed Nasir, *Halkatu'l-Azzâbe ve devruha fi binei'l-müctemei'l-mescidi* (Gardâye: Cem'iyetü't Tûras, 1989), 5.

²² Hammu Muhammed İsa en-Nûri, *Devru'l-Mizabiyyîn Fi tarihi el-Cezayir kadimen ve hadisen* (Constantine: Daru' l-Bass), 155; Muhammed b. Abdullah b. Saïd b. Nasir es-seyfi, *en-Numair, hikayat ve rivayati'l-İbaziyye fi Mısır ve Libya ve'l-Cezayir ve Tunus ve ma yatbauha mina'l-akâlîm el- Magaribiyye* (Nizva: Mektbetu Gayetu'l-Mürad, 2016), 113.

²³ Ferhat b. Ali el-Ca'birî, *Nizamu'l-Azzâbe inde'l-İbâdiyye'l-Vehbiyye fi Cerbe* (Tunus: el-Metbaa el-Asriyye, 1975), 260; Amat, *Le M' zab et les M' zabites*, 138.

²⁴ Mes'ud Mezîdî, *el-İbâdiyyetü fi'l-Mağribi'l-evsat Münzü sukuti'd-devleti er-Rüstemiyye ila hicreti beni Hilâl İla bilâdi'l-Mağrib* (Gardâya: Cem'iyetü't-Tûras, 1996), 204.

²⁵ Aved Muhammed Halifat, *en-Nuzumu'l-ictimaiyye ve et-terbeviyye inde'l-İbaziyye fi İfrikiyye fi merheleti'l-kitmân* (Maskat: Dar Mecdelavi, 1980), 31, 53, 65.

²⁶ T.Lewicki, *Dirâsât şemal İfrikiyye*, çev. Ahmed Bumezku (Epub: Müessesetü Tawalt es-Sakafiyye, 2006), 2/50.

²⁷ Ebû'l-Abbâs Eş-Şemmâhî, *Kitâbü's-siyer*, thk. Ahmed Hammûd es-Siyâbî (Maskat: Vizaretü't-Tûrasî'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1987), 345, 331.

²⁸ Muhammed Ali Debbûz, *Tarihu'l-Mağribi'l-kebîr* (Kahire: Dâru İhyâ' el-Kütüb el-'Arebiyye, 1963), 1/161.

Azzâbe teşkilatı arasındaki farkı göstermektedir.²⁹ Zamanla Azzâbe teşkilatı siyasî bir yapı olmaktan çıkmış, dini bir yapı olarak varlığını günümüze kadar ulaştırmayı başarmıştır.³⁰

2. Kuzey Afrika'daki Azzâbe Meclisinin İmâmet ile İlişkisi

Azzâbe Meclisi yapılanması, aslında İbâdîler'in imâmetini sürdürmek için oluşturulan bir yöntemdir. Bu yüzden Azzâbe Meclisi beşinci imâmet şekli olarak ele alınabilir ya da kitmân imâmeti içinde bir yapılanma olarak değerlendirilebilir.³¹

Azzâbe teşkilatının düzeni dikkatle incelenecek olursa sistemin bir imâmet yöntemi olduğu görülür. Hatta Azzâbe'nin devlet yapılanması için oluşturulduğu söylenilebilir. İbâdîler İbâdî hilâfet düşüncesinden hiçbir zaman tamamen vazgeçmemişlerdir. Konuyla ilgili modern İbâdî bilginlerden Muhammed Sâlih Nasır, Azzâbe heyetinin ülkedeki en yüksek heyet olduğunu, İbâdî topluma yönelik ciddi bir nüfuza ve dini konularda mutlak bir hâkimiyete sahip olduklarını, kısaca Azzâbe Meclisinin meşru yönetim heyeti olduğunu ve kitmân aşamasındaki büyük imâmetin yerine geçtiğini ifade etmiştir.³²

Muhammed Nasır açık bir şekilde Azzâbe Meclisinin bir imâmet yöntemi olduğunu ifade etmiştir. İbâdîler tarihi süreçte kendi devlet ve imâmetlerini kuramadıkları için sosyo-politik yapıları ile uyumlu alternatif bir yönetim sistemi olan Azzâbe sistemini geliştirip benimsemişlerdir. Mamafih İbâdîler, imâmeti her ne kadar dinî bir mesele olarak ele aldıklarını söyleseler de aslında bu, meselenin siyasî bir olgu olduğunu göstermektedir.³³

Kuzey Afrika'da ortaya çıkan Azzâbe Meclisleri İbâdî düşünceye önemli bir gelişme imkânı sunmuştur. Çünkü İbâdî siyasî düşüncesi temelde tutucu bir yapıya sahiptir. İbâdiyye'de devlet kurmak güç ve otoriteyi ele geçirmekle mümkün olmaktaydı. Nitekim mezhebin siyasî tarihi Azzâbe yapılanmasına kadar, özellikle devlet kurma girişimlerinde daima isyan, şiddet, güç mücadelesi ile anılagelmiştir. Fakat Azzâbe sistemi ile mezhep müntesipleri dini ve ictimai görevlerini güç ve şiddet kullanmadan yerine getirmeye başlamışlardır. Hatta İbâdîlerin bu yöntem sayesinde Kuzey Afrika'daki varlıklarını günümüze kadar sürdürebildikleri ifade edilebilir.³⁴ Öte yandan Azzâbe yapılanmasının diğer bir sonucu ise İbâdîler'in kendi varlıklarını kabul eden herhangi bir devlet yapısı içinde güç ve şiddet kullanmaktan uzak durmalarıdır.³⁵

Günümüzde vatandaşlık, devlet gibi kavramların gelişmesi sonucunda İbâdîler, Azzâbe sistemi aracılığıyla kendi devlet anlayışlarını gözden geçirip yeniden geliştirmişlerdir.³⁶ Bu değişim muasır İbâdî bilgin Ali Yahya Muammer'in şu ifadelerinde görülebilmektedir: "Bir İbâdî, İbâdî olmayan bir devletin vatandaşı olduğu zaman o devletin yasaları İbâdî mezhebine uygun olmasa bile kişi o yasalara uymak zorundadır. Bu yasalar bütün vatandaşlara eşit ve adil bir

²⁹ Émile Masqueray, *Chronique d' Abou Zakaria* (Alger: Imprimerie de l'Association ouvriere, 1878), 1-130.

³⁰ Neciyye el-Werrîmî Bu'acîle, *el-İslâmu' l-Haricî* (Beirut: Darut-Taliaa, 2006), 222.

³¹ Muhammed Nasır Buhcâm, *el-Bu'du'r-Ruhi li haraketi'l-Azzâbe* (Gardâye: Cem'iyyetü't-Türâs, 2007), 5.

³² Muhammed Salih Nasır, *Menhecü'd-da'vati inde'l-İbâdiyye* (Gardâya: Cem'iyyetü't-Türâs, 1999), 277.

³³ Nasır, *Halkatu'l-Azzâbe*, 5.

³⁴ Züheyr Tağlât, *el-Fikru'l-İbazi, et-teceliyat es-siyasîyye ve' l-hadâriyye* (Lattakia: Darul-Hivar, 2016), 57.

³⁵ Bu'acîle, *el-İslâmu' l-Haricî*, s. 226.

³⁶ Hemmu Muhammed İsa en-Nûri, *Devru'l-Mizâbiyyîn fi tarihi' l-Cezâyir, kadimen ve hadisen* (Cezayir: Dar Misahat el-Marife, 2015), 155. Charles Amat, *Le M' zab et les M' zabites*, 138.

şekilde uygulanır. Günah bir iş olmadıkça İbâdîlerin o devlete yardım etmeleri gerekir. Ancak günah bir iş emredilirse bu emri yerine getirmesinler. Çünkü insan emir ile günah işlemez".³⁷

Ali Yahyâ Muammer'ın bu konuda yaptığı ictihad, dışarıdan bakıldığında İbâdî inançlarına ters gibi görünse de aslında öyle değildir. Çünkü vatandaşlar arasında ırk ve din bakımından adaletin sağlanması İbâdîler'in imâmet konusundaki temel şartlarından biridir.

Azzâbe heyeti, bağımsız bir otorite olduğu için bulunduğu yerlerde iktidarda bulunan devletlerle irtibat halinde olmuştur. Süreç içinde ilişkiler bazen olumlu bazen olumsuz seyretmiştir. Genel olarak Azzâbe'nin içinde bulunduğu devletlerle en belirgin irtibatı ise vergilerdir. İbâdîler değişik dönemlerde idareleri altında yaşadıkları Fâtımîlere, Muvahhidler, Hafsîlere ve Osmanlı Devleti'ne vergi vermişlerdir.³⁸

Bazı araştırmacılar ve oryantalistler, İbâdîler'in verdiği bu vergileri gayrimüslimlerden alınan cizyeler olarak nitelendirmişlerdir. Çünkü onlar İbâdîler'i Müslüman olmayan bir grup olarak değerlendirmişlerdir. Fakat bu iddianın bir delili bulunmamaktadır. Esasında İbâdîler, bulunduğu bölgelerdeki devletlerin mezhebine göre ehl-i bidattır.³⁹ Müslümanlar için geçerli olan hükümler ehl-i bidat için de geçerlidir.⁴⁰

Azzâbe sistemi, küçük imâmet (الإمامة الصغرى) seviyesine gelene kadar gelişmeye devam etmiştir. Bir ilim hareketi olarak başlayan teşkilatın bir lideri bulunmaktadır ki o da bu halkanın şeyhidir. Şeyhe bağlı olan üyelerin her birinin sorumlu olduğu veya yönettiği farklı kabile veya grupları vardır. Son tahlilde bu yapı içerisinde Azzâbe teşkilatının şeyhi/yöneticisi hem siyasî hem de dini konularda İbâdî cemaatin yöneticisi yani imamet makamını ihraz etmiş durumdadır. Örneğin Şeyh savaş durumunda cemaatin imamı/komutanı kabul edilir. İdari açıdan ise açıktan varlığı ilan edilmemiş, bayrağı ve anayasası olmayan devlet benzeri bir kurum olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yapı İbâdîler'in gizli imâmeti (imâmetü'l-kitmân) ile aynı niteliktedir. Yani Azzâbe'nin günümüzdeki durumu bir çeşit gizli imâmettir denilebilir. Mamafih Kuzey Afrika'daki İbâdîler, Azzâbe teşkilatı sayesinde herhangi bir savaşa girmeden varlıklarını sürdürülebilmektedirler.

Azzâbe teşkilatı başlangıçta tek bir halka yani gruptan oluşmaktaydı. Daha sonra Azzâbe halkaları İbâdîler'in bulunduğu her bölgeye yayıldı. Günümüzde Cezayir'in özellikle Vâdi Mizab bölgesinin Gardâyâ şehrinde birçok Azzâbe halkası bulunmaktadır. Gardâyâ şehir merkezinde, Berriyân, Atıf, Gerâra bölgelerinde ve Tunus'un Cerbe bölgesinde birer tane Azzâbe halkası vardır. Libya'daki Cebel Nefûse bölgesinde ise yaşanan olumsuz birtakım siyasî gelişmeler sebebiyle halen Cezayir'dekine benzer sistematik bir Azzâbe halkası yoktur.⁴¹ Azzâbe teşkilatı yapılanmasında diğer bölgelere oranla daha fazla kişisel özgürlük imkânı sağlamasından dolayı en uygun bölgenin Cezayir olduğu söylenebilir.

³⁷ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne' l-firaki' l-İslamiyye* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976), 394; Eugène Clavel, *Droit musulman: du statut personnel et des successions d'après les différents rites, et plus particulièrement d'après le rite hanafite* (Paris: L. Larose, 1895), 22.

³⁸ Mohamed Hassen, *Le pouvoir almohado-hafsîde et les İbâdites en Ifrîqiya*, *L'İbâdisme dans les sociétés de l'İslam médiéval*, ed. Cyrille Aillet (Berlin: De Gruyter, 2018), 315.

³⁹ Abû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak ve beyânü'l-firkati'n-nâciye minhüm* (Beyrut: Dâru' l-Âfâk el-Cedîde, 1977), 61, 210.

⁴⁰ Bu'acîle, *el-İslâmu' l-Haricî*, 226-228.

⁴¹ Le Général Faïdherbe, *Instructions sur l'anthropologie de l' Algérie, considérations générales/ Paul Topinard, Instructions particulières* (Paris: Typographie A. Hennuyer, 1874), 39-44.

Günümüzde Azzâbe teşkilatı, içinde yaşadığı devletin kurallarıyla karşı karşıya gelmeyecek şekilde esnek bir yapıya evrilmiş durumdadır. Bu uyumun temel araçlarından biri İbâdî toplumun içinde yaşadıkları ülkenin yasalarını benimsemeleridir. Öte yandan Azzâbe düğün, cenaze gibi bazı toplumsal hadiselerde, bulunduğu bölgeleri etkileyebilir. Hatta Azzâbe özellikle Cezayir bölgesinde devlet kanunlarında öngörülen bazı uygulamalara dini hükümlere aykırı olduğu gerekçesi ile muhalefet etmiş ve toplumu kendi görüşleri lehine yönlendirmiştir. Mamafih İbâdîler, mezheplerinin devletin görüşlerinden farklı esasları benimsediğini gerekçe göstererek devletin verdiği fetvalara karşı çıkabilmektedirler.⁴²

Günümüzde İbâdîler'in bulunduğu bölgelerde Azzâbe'nin siyasî bir temsilcisi olmasa da yerel ya da genel seçimlerde sonuca tesir edecek güçlü etkiye sahip oldukları ifade edilebilir. Günümüzde bazı durumlarda Azzâbe, seçimlerde kendilerini de temsil edecek aday yahut adayları belirlemektedir. Mezhep müntesiplerinin yoğun olduğu bölgelerde Azzâbe'nin desteklediği adayın başarı imkânı olduğu söylenemez. Dolayısıyla günümüzde Azzâbe dolaylı yollarla da olsa siyaseti etkilemekten uzak değildir.

3. Azzâbe Sistemi ve Meclisi

İbâdîlerin Azzâbe sistemi, modern hükümetlerin sistemine çok benzemektedir. Azzâbe'nin şeyhi, Azzâbe'nin toplantılarına başkanlık yapar.⁴³ Azzâbe meclisinin verdiği kararlar, Azzâbe Meclisi üyeleri ve İbâdî topluluklar için bağlayıcıdır. Öte yandan Azzâbe Meclisi kanunlar çıkarmakta; heyet, İbâdîler'in elindeki cami ve çarşı gibi ekonomik alanları yöneterek ticari faaliyetlerde bulunmaktadır.⁴⁴ Azzâbe Meclisleri sadece dini fetvaların verildiği merkezler olmaktan çıkıp zamanla İbâdî toplumla alakalı tüm kararların verildiği bir merci, devlet içinde bir çeşit iktidar merkezleri halini almışlardır.

Azzâbe'nin başka bir özelliği de İbâdî Vehbî ve Nükkârî gruplarını bir araya getirmesidir. Çünkü bu iki grup arasında asırlar boyu devam eden çatışmalar mevcuttu. Vehbiyye Devleti (Rüstemîler) yıkılıp iki grubu birbirine yaklaştıran birtakım politik gelişmeler baş gösterince bir arada yaşamak zorunda kalmışlardır. Yani Vehbiyye, Nükkâriyye ve Halefiyye aynı çatı altında toplanmış, bu toparlayıcı şemsiye kurum da Azzâbe'dir. Öte yandan Azzâbe yöntemi, Nükkâr akımının kurucusu olan Yezîd b. Fendîn'in görüşlerine çok yakındır. Nitekim İbn Fendîn, Abdülvehhab b. Abdurrahman b. Rüstem'e karşı çıktığında Azzâbe sistemi gibi bir sistem istemiştir. Yani imâmet konusunda toplu bir karar alınması ve alınan bu karara tüm toplumun uymasını istemiştir.⁴⁵

Zamanla Azzâbe'nin kendine has sistemi ve gelenekleri oluşmuştur. Azzâbe yasalarına göre Azzâbe Meclisi üyeleri giyim kuşamda, yeme içmede, günlük hayatta davranışlarına daha fazla dikkat etmeli ve ahlak kurallarına daha fazla riayet etmelidir.⁴⁶ Bu özel yöntemin bazı kuralları İslâm'dan, bazıları Kuzey Afrika'da yer alan Berberî kabile kültüründen alınmıştır. Azzâbe üyeleri meclise ilk katıldıklarında saçlarını kazırlar. Günlük hayatta çoğunlukla yünden

⁴² 'Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât ani'l-İbâdiyye* (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 231.

⁴³ Salim el-Addali, el-Berradi: *Hayatuhu ve asaruhu ve araoahu el-akadiyye* (Tunus: Zeytuna Üniversitesi, Doktora Tezi, Tunus, 1982), 54.

⁴⁴ Ferhat b. Ali el-Ca'bîrî, *Vâdî Mizâb el-medinetu'd-devle* (Gardâye: y.y), 41.

⁴⁵ Bekîr b. Said A'uş, *Mizab yetekellemu târihiyyen, akaidiyyen, ictimaiyyen* (Gardâye: yyk), 50.

⁴⁶ Kâsîm b. Ahmed eş-Şeyh Belhâc, *Maâlimu'n-nehda el-İslahiyye inda'l-İbâdiyye fi'l-Cezayir* (Gardâye: Cem'iyyetü't-Türas, 2011), 74, 237.

beyaz bir giysi giyerler. Yolda yürürken kendilerine özgü yürüyüş şekilleri vardır ki yürürken Azzâbe üyesi olduklarını belli etmeleri gerekir.⁴⁷

Azzâbe meclisinin reisi seçimle başa gelir. Azzâbe meclisindeki karar süreçleri gizlilik içinde yürütülür. Herhangi bir konuda bir karar almak, bu karar üzerinde müzakereler yapmak hatta alınan kararlara itiraz etmek mümkündür ancak tüm bu süreçlerin azami gizlilik ilkesine uyularak gerçekleştirilmesi esastır. Meclis dışından herhangi bir kişiye içeride görüşülen hususlarla ilgili bilgi verilmez ve muhtemel bilgi sızmalarını engellemek için gerekli tedbirler alınır. Kararlar oy birliği (icma) ile alınır.

Süleyman b. Yehlif Azzâbî (ö. Hicrî VII. yy) gibi bazı İbâdî âlimler Azzâbe üyelerinin bir tür şûra heyeti olan Ehlü'l-hal ve'l-akd topluluğu sayılması gerektiğini ifade etmiştir. Aynı yazar bu üyelerin İbâdî devleti yıkıldıktan sonra adil imam ya da halifenin yerini aldığını ifade etmiştir.⁴⁸

İbâdîler, Azzâbe Meclisi üyesi yani Azzâbîyi, edepli, ilim peşinden koşan, çarşıya ve gereksiz toplantılara gitmeyen, Kur'ân-ı Kerîm hafızı, İslâm adabını bilen, dünya hevesi peşinde olmayan, kendini Allah yoluna adayan, sadece evinde ve camide bulunan, özel bir elbisesi ve görünüşü olan kişi olarak tanımlarlar.⁴⁹ Azzâbî, halkın en iyilerinden ya da mezhebin en iyi öğrencilerden seçilir. Azzâbe Meclisinin üye olarak seçmek istediği kişi bu isteği reddedemez. Reddedecek olursa cezalandırılır. Azzâbe üyesinin normal koşullarda diğer toplum bireylerinden herhangi bir farkı yoktur.⁵⁰

Azzâbe üyeliğinin şartlarından biri de yaptığı işi Allah rızası için yapmaktır. Bu yüzden yapacağı iş karşılığında hiçbir ücret almaması gerekir. Muhammed Ali Debbûz bu konuda şöyle söylemektedir: “Mîzâbîler ve Mîzâbîlerin bulunduğu şehirlerdeki Azzâbe üyeleri bu şarta oldukça önem vermektedirler. Bu demek oluyor ki iş Allah içindir ve hiç kimseden herhangi bir ücret alınmaz. Bunun gerekçesi de liyakati olmayanların görev almalarına engel olmaktır.”⁵¹

Azzâbe yönteminin bölgeden bölgeye ve köyden köye ismi değişmektedir. Bazı bölge ya da köylerde “halka” denir. Bazı yerlerde “heyet” bazı yerlerde de “meclis” denmektedir. Azzâbe halkası on iki ya da on dört üyeden oluşur. Bu üyeler Azzâbîler'in şartlarına göre seçilirler. Ayrıca daha önce de ifade edildiği üzere bu halka bir tür yerel hükümet görevi icra etmektedir. Bu halkanın her bir üyesinin ayrı bir görevi bulunmaktadır. Halkanın liderine Şeyhu'l-halka veya sadece Şeyh denir. Heyette görev alan başkan ve üyelerin isim ve görevleri ise şöyledir.⁵²

A) Amirler (Âmirûn)

1) **Halkanın Şeyhi:** Belli şartlarla göreve gelen Azzâbe'nin en yetkili kişisidir. Azzâbe'nin en üst amirine şeyh unvanı verilir. Şeyhlikte aranan temel şartlar halkanın en eski üyesi olmak, zühd ve ilim sahibi olmaktır. Şeyh, halka içinde neredeyse tüm güçleri elinde bulunduran yüksek bir mertebeye sahip olsa da İbâdîleri ilgilendiren konularda tek başına karar veremez. Karar

⁴⁷ Husyin b. Eş-Şiyh Et Melviyye, *El-Kanunu'l-ʿurfi el-Amâzigi* (Cezayir: Dâr Huma, 2000), 71.

⁴⁸ İbrahim Tallây, *el-Mudunu's-seb'a fi vâdi Mizâb* (Gardâye: Cem'iyetü't Tûras), 37.

⁴⁹ Muhammed Ali Debbûz, *A'lâm el-İslâh fi'l-Cezayir* (Constantine: Daru' l-Ba'as, 1978), 106.

⁵⁰ Muhammed b. Bekir Arşûm, *el-Vâdih fi't-tarihî'l-İslâmî* (Cezayir, Matbaatu tikniyeti'l-elvân,1997), 32.

⁵¹ Muhammed Ali Debbûz, *Nahdatü'l-Cezayir el-hadise ve sevratuhâ el-mübâreka* (Cezayir: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1965), 195/1.

⁵² Delile Hübzi, *el-'Arâu el-Kelâmiyye li Abi Yakub el-Vercelâni* (Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Kulliyetu Usûli'd-din, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 24.

alınırken mutlaka heyet üyeleri ile istişare edilir. Halkanın şeyhi kendi adına hutbe okutabilir ve camilerde ders verebilir.⁵³

2) **Danışmanlar (Müsteşârûn):** Yaygın olarak “müsteşâr” (çoğulu = müsteşârûn) olarak anılan danışmanlara ayrıca yerel birtakım isimler de verilmektedir. Müsteşarlar şeyhin yardımcılardır. Onlar da halkanın en eski üyelerinden seçilir. Şeyh danışmanların görüşünü almadan hiçbir karar veremez. Azzâbe halkasına katılacak olanları ve üyelikten azledilecek olanları danışmanlar belirler.⁵⁴

3) **İmam:** Genel olarak diğer mezhep fıkıhlarında imam ve hatiplerde aranan şartlar Azzâbe üyesi olarak da imamda aranır. İmamlar, kıraat ve dini bilgiler konusunda donanımlı ve hafız olan kişiler arasından seçilir. İmam atandığı camide beş vakit namaz, cuma namazı ve bayram namazlarını kıldırır. Camide evlilik ve diğer akitleri gerçekleştirir. Güncel dini problemler konusunda halkı aydınlatır ve gerektiğinde fetva verir. Haftanın belli günlerinde görevli olduğu camide muhtelif dini dersler verir. Halkanın şeyhi mevcut olmadığı durumlarda şeyhe o bölgenin cami imamı vekâlet eder. Normal durumlarda her bir bölgede İbâdîlerin sadece bir tane cuma camisi ve o caminin bir imamı olur.⁵⁵

4) **Müezzin:** Azzâbe meclisinin üyesidir. Müezzinler imamlarda olduğu gibi, camideki müezzinin seçilme kriterlerine göre seçilir. Öncelikle kıraati ve sesi iyi olanlar arasından seçilir. Görevleri; ezan vakitlerini belirleyip namazları ezan okuyarak duyurmak, görevli olduğu caminin temel ihtiyaçlarını takip etmek ve gereken bakımları yapmak veya yaptırmaktır. Ayrıca evlilik sözleşmeleri için gerekli belgeleri hazırlamak, imam yokken imama vekillik yapmaktır. İmam ve müezzinler cami görevleri yanında Azzâbe Meclisinin kendilerine verdikleri görevleri de yerine getirirler.⁵⁶

5) **Vekil:** Camideki yardımcı hizmetleri yerine getirmek için seçilen kişidir. Halkanın şeyhi ve danışmanları tarafından seçilir. Kendisinin çok güvenilir bir insan olması gerekir. Caminin, halkanın, öğrencilerin, mezarların, dershanelerin, vakıfların bütçelerini yönetmekle görevlidir. Cami hizmetlerinde müezzinden daha alt konumdadır.⁵⁷

B) Çavuşlar ('Urefâ')

Azzâbe heyetinin kendilerine verdiği birtakım idari görevleri yerine getirmekle yükümlüdürler. Genel olarak dini grubun (İbâdiyye) Azzâbe gözetiminde sevk ve idaresi ile ilgili yardımcı görevleri yerine getirirler. Kur'an hatimleri çavuşluğu, yemek çavuşluğu, eğitim ve Kur'an çavuşluğu gibi⁵⁸ bazı alt türleri vardır.⁵⁹

⁵³ Abdualaziz Hevaca, *ez-Zebtu'l-İctimâi ve Mu'avvikâtuhû fi'l-Muctamati't-Teklîdiyye: Nizamu'l-Azzâbe Unmudecen, Dirase sosyo Antropolociyye* (Gardâye: Mektebetul-Kitab el-Arabi, 2017), 140, Charles Amat, *Le M' zab et les M' zabites*, 150.

⁵⁴ Şâfiye Abdullâvi, *Tarihu't-Tenzimat el-İctimaiyye ve'd-Diniyye el-Mizabiyye fi'l-Asri'l-Vasît* (Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek lisans Tezi, 2000), 66.

⁵⁵ Samia Mekri, *et-Talîm inde el-İbâdiyye fi Bilâdi'l-Mağrib, Min sükûti'd-Devleti'r-Rüstemiyye ila Tesisi nizami'l-Azzâbe* (Constantine: Constantine Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2006), 89; Amat, *Le M' zab et les M' zabites*, 150- 151, Le commandant, *Le Mzab et son annexion à la France*, 26.

⁵⁶ İsa Suleyman S'audi, *Halakatü'l Azzâbe* (Gardâye, y.y), 24.

⁵⁷ Hemmu İsa eş-Şihâni, *el-Fikru'l-akadi İnda's-Şeyh Beyyud ve asaruhu fi'l-İslâ* (Gardâye: Cem'iyetü't Tûras, 2011), 225.

⁵⁸ Salih Abu bekir b. Abdullah, *Eş-Şûra ve ed-dimokratiyye min Hilali Tecrûbeti Nizami'l-Azzâbe bi vadi Mîzâb* (Batna: Batna üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1991), 54.

⁵⁹ Abdullah Esmâvi, *el-Muctemu'l-İbâdi et-teklidi* (Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1987), 19, 56.

C) İmsurdân Heyeti

“İmsurdân”, Berberîce “yıkayıcılar” anlamına gelmektedir. Dini ve içtimai konularla ilgilenen Azzâbe’nin bir alt heyetidir. Asıl görevleri ölü yıkamak başta olmak üzere tüm cenaze hizmetleridir. Ayrıca Azzâbe heyetinin kendilerine verdiği görevleri de yerine getirirler. Bu görevler İbâdîlerin ihtiyaçlarına göre değişir. Dolayısıyla İmsurdan ismi; zaman, mekan veya bu heyetin üstleneceği göreve göre değişebilmektedir. Bu kapsamda emniyet, sağlık veya yerel hizmetler alanında kendilerine görev verilebilmektedir. Kolluk hizmetleri ile ilgilenmeleri sebebi ile teşkilat yapıları güçlüdür. Hatta Azzâbe Meclisini cebri yolla etkileme yahut bir tür darbe ile değiştirebilme olanağına sahip olabilmektedirler.⁶⁰ Bu heyete kabul edilecek üyenin sır tutabilecek, evli, cesur ve sağlıklı olmasına dikkat edilir.⁶¹

D) Timsirdin Heyeti

Timsirdin kelimesi aslında Berberîce bir kelimedir ve “bayan yıkamacılar” ya da “temizleyiciler” anlamına gelmektedir. Bazen Arapça “gassâlât” ifadesi de kullanılmaktadır. Azzâbenin, İmsurdan heyetinin üstlendiği görevin bayanlara yönelik olan grubu olarak da değerlendirilebilir. Tarih kaynaklarında, Hâricî düşüncenin genel olarak diğer İslâmî fırkalara oranla kadınlara toplumda daha fazla yer verdiğini söylemek mümkündür. Haricîlik hareketi her zaman savaş içerisinde yer aldığından bu akımın askeri bir özelliği vardır. Kadın da mezhebin bu askeri kanadının bir parçasıdır. Hatta bazı Hâricî gruplarda kadın imamların bulunduğu da görülmüştür. Örneğin Sufriyye’nin bir kolu olan Şebîbiyye, kadının imâmetini kabul etmektedir.⁶²

İbâdîlerde kadınların mezhebe katkısının diğer İslâmî gruplardan daha görünür olduğu söylenebilir. Bu bağlamda karşımıza çıkan ilk kadın İbâdî lider Ebû Hamza eş-Şârî’nin eşi Meryem’dir. Savaşla ilgili pek çok şiiri olan Meryem Emevîler’e karşı Hicaz bölgesinde meydana gelen bir savaşa katılmış ve bu savaşta vefat etmiştir.⁶³

İbâdiyye’de şirâ’ durumunda askeri faaliyetlere kadınların da katılması uygun görülmüştür. Şirâ’ durumunun şartı İbâdîler’in sayısının kırk kişiye ulaşmasıdır. Kırk sayısı erkek bireylerle tamamlanamazsa kadınlardan da yardım alınabilir. Ancak İbâdîler’e göre bu kırk kişilik grupta sadece bir tane kadına yer verilebilir.⁶⁴

Kuzey Afrika İbâdîliğinde kadının, askeri konumunun yanında kültürel konumu da etkindir. Nitekim bu bölgede birçok kadın davetçi mezhep görüşlerinin yayılması ve mezhebe müntesip kazandırmada kayda değer bir fonksiyon icra etmişlerdir. Şemmâhî’nin *Siyer* adlı eserinde bu konu hakkında birçok bilgi bulunmaktadır. Hatta Şemmâhî diğer mezheplerin fıkıh kaynaklarında bulunan tasniflerin aksine kadınlara özel bir bölüm açmayıp onların dini ve içtimai konumlarını erkeklerle birlikte kaleme almıştır. Mezhebin kadınlara yönelik zihni yapısını ortaya koyan bu bilgiler Haricîler için de geçerlidir. Şemmâhî’nin eserinde kadına toplumda alan açan ifadeler örnek verilecek olursa şunlar zikredilebilir: “Kadın, erkeklerin katıldığı gibi ilim halkalarına katılır ve ilim halkaları düzenler. Kadınlardan ders alınır ve

⁶⁰ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fi mevkibi’ t-tarih, el-İbâdiyyetü fi’l-Cezayir* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1979), 2/570. Amat, *Le M’ zab et les M’ zabites*, 150- 158.

⁶¹ Abdulaziz Şehbi, *ez-Zevâya ve’ s-Sûfiyye ve’l-Azzâbe ve’ l-ihtilalu’ l-Ferensi fi’ l-Cezayir* (Vehran: Darul-Garb, 2007),169.

⁶² Bağdâdi, *el-Fark beyne’l-fırak*, 89.

⁶³ Dercîni, *Tabakâtü’l-meşâ’ih*, 2/258, Bu’acîle, *el-İslâmu’ l-Haricî*, 234.

⁶⁴ Bu’acîle, *el-İslâmu’ l-Haricî*, 235.

yazdıkları eserler çoğaltılır. Önemli konularda kadınların görüşlerine müracaat edilir. Kadın, erkek ile aynı mertebede olduğu için ona sert ve kötü davranılmaz.”⁶⁵

Kuzey Afrika’da İbâdî devlet kurmaya kalkışan ilk kişi olan Ebu’l-Hattâb Me’âfirî’yi, Ebû Ubeyde’den ders almaya teşvik eden annesidir.⁶⁶ Kadınların toplumdaki konumları hakkında başka rivayetler de mevcuttur. Kadınlar, erkeklerle birlikte ders meclislerine katılıyorlardı. Mâtûs el-‘Afiye bu konuda örnek olarak alınabilir. Kuzey Afrika İbâdîliğinde âlim kadınlar da mevcuttur. Kendi evlerini okul olarak kullanan bu bilge kadınların ders verdikleri ilim halkaları vardı ve ayrıca icazet de veriyorlardı. Örneğin Ümmü Yahya ve Ümmü’r-Rabî‘ el-Veryûriyye anılan bilge kadınlardan birkaçıdır.⁶⁷ ‘Amrûs b. Feth el-Mesakînî’nin kardeşi Bişr b. Ğânim el-Horasânî’ye ait, İbâdî kültüründe kadının oynadığı rolü anlatan, *Müdevvene* adlı eseri günümüze ulaşmıştır.

İbâdî tarih kaynaklarında aktarılanlara benzer pek çok müçtehid ve fakih kadın hakkında birçok bilgiye rastlamak mümkündür. Bu bilgiler İbâdî toplumlarında kadının ulaştığı önemli mertebeyi göstermektedir. Çünkü toplumlarda fakih/hukukçu bir kimsenin görevi önemlidir hatta bazı tehlikelerle karşılaşması mümkündür. Ayrıca Müslüman toplum hayatını tanzim etmede fakihi bir tür otorite olarak kabul eder. Mamafih İbâdî kaynaklarda, İbâdî kadınların diğer ilim adamlarıyla tartışmalarına çokça yer verilir. Mesela Cebel Nefûse’de Ümmü Hasnûn el-Lâlûtiyye,⁶⁸ fikhî fetvalarıyla meşhur olan Ümmü Za’rûr,⁶⁹ kelâm ilmiyle meşhur olan Aîşe b. Muaz toplumsal ilmi faaliyetlerde bulunan bilginlerdendir.⁷⁰

İbâdî toplumlarda kadının kültürel konumu kadar siyasî konumu da kayda değerdir. Konuyla ilgili İbâdî kaynaklarda bolca bilgiye rastlanabilir. Örneğin Trablusgarp bölgesinde İbâdî lider Ebû Hattâb el-Me’âfirî öldürüldüğünde Mesleme adında bir kadın İbâdî ordusunu tekrar toplamış ve bu ordu Abbâsî ordusu karşısında savaşı kazanmıştır. Diğer bir örnek ise İbâdî Halife Abdülvehhâb b. Rüstem döneminde, Nefûse bölgesinde yaşayan Halef b. Semh, Rüstemî Devletine karşı ayaklanmış ve bu sorunu Vikâye adında bir kadın çözmüştür. O dönemde yaşayan pek çok İbâdî, “Bu kadın bizim sarıklarımızdan daha önemlidir.” demişlerdir.⁷¹

Kadının davranışı, yaşantısı ve toplumdaki etkinliği konusunda İbâdî fıkıh kaynaklarında önemli ayrıntılara yer verilmiştir. Hatta bazı İbâdî gruplarda özellikle Nükkâriyye’de kadının seçkin bir konumu vardır.

Daha önce verilen bilgilerle İbâdîlik’te kadınlara verilen değer aktarılmıştı. Dolayısıyla bu yapı içinde kadınların Azzâbe heyetinde yer alması gayet mantıklı bir olaydır. Nitekim Azzâbe’deki “Timsirdin heyeti” kadınlarla ilgili eğitim, ekonomi, toplum vb. alanlardaki hizmetleri yerine getirmektedir.⁷² Genel olarak Haricîler, özel olarak ise İbâdîlere göre kadın hem bilimsel hem de sosyo-politik olarak önemli bir mevkidedir. İbâdîler’de genel olarak kadınların öneminin kavrandığı söylenebilir. Mamafih bu sayede günümüzde bile İbâdî toplumlarda toplumsal bağların daha güçlü olduğunu ifade etmek mümkündür. Aynı zamanda

⁶⁵ Şemmâhî, *Kitâbü’s-Siyer*, 1/24.

⁶⁶ Şemmâhî, *Kitâbü’s-Siyer*, 1/252,270.

⁶⁷ Şemmâhî, *Kitâbü’s-Siyer*, 2/7.

⁶⁸ Şemmâhî, *Kitâbü’s-Siyer*, 1/288.

⁶⁹ Şemmâhî, *Kitâbü’s-Siyer*, 1/242-253.

⁷⁰ Şemmâhî, *Kitâbü’s-Siyer*, 2/115.

⁷¹ Şemmâhî, *Kitâbü’s-Siyer*, 1/179, Bu’acile, *el-İslâmu’ l-Haricî*, 240.

⁷² Bu’acile, *el-İslâmu’l-Haricî*, 241-243.

içtimai işleyiş bakımından İbâdî toplumda kadın-erkek, küçük-büyük, âlim-avâm bütün bireylerin üstlerine düşen görevleri yerine getirdikleri değerlendirilmektedir.

Timsirdîn heyeti kadınlarla ilgili iş ve işlemlerden sorumludur.⁷³ Bu heyete üyelikte, takva sahibi olmak, doğru yol üzerine olmak, ilim sahibi olmak gibi şartlar aranmaktadır. Bu heyet dini-içtimai birtakım görevlerden mesuldür. Bu görevler:⁷⁴

- Kadın ve çocukların cenaze, gasil, techiz ve tekfin hizmetleri,
- Ebelik hizmetleri,
- Evlilik ve düğünlerle ilgili yardımcı hizmetler,
- Kadınların eğitimi ve onlara yönelik dini vaaz ve irşad faaliyetleri.⁷⁵

E) Memurlar

Öğrencilerden oluşan bu heyet üç gruba ayrılmaktadır:

1. Kur'an Okuyucular: Bunlar Kur'an eğitimi ile ilgilenen görevlilerden ders alırlar.
2. Edep ve İlim Öğrencileri: Bu öğrencilerin eğitimi için özel bir zaman ve özel hocalar belirlenir ve öğrenciler özel bir şekilde eğitilirler. Kur'an'ı tamamen ezberleyip gereken ilmi donanıma sahip olunca bu gruptaki öğrencilere "irvân" lakabı verilir.⁷⁶
3. Diğer Öğrenciler: Burada ilk iki gruba mensup olmayan öğrenciler yer alır. Bunlar yaşı küçük veya engelli olan öğrencilerden oluşur.⁷⁷

F) Aşiret Meclisi

Kabilelerle bağlantı ve koordinasyonu sağlayan aşiret meclisi, Azzâbe Meclisine mensup bir uzuv olarak kabul edilir. Her aşiretin bir meclisi ve reisi bulunur. Aşiretlerden köy ya da şehir meydana gelir. Bu aşiret reisleri ilgili olduğu köy yahut şehrin reisleri konumundadır.⁷⁸

G) Ammi Said Meclisi (Azzâbe'nin En Yüksek Rütbeli Meclisi)

Bu meclis, Cezayir'de bulunan Vâdî Mizâb'daki en yüksek mertebeli heyettir. İlmî ve mücadelesi ile meşhur, Azzâbe Meclisi'nin evinde toplandığı, Said b. Hamide b. Abdurrezzâk el-Hayrî el-Cirbî'ye (ö. 897/1492) nispet edildiği için Ammi Sa'îd ismini almıştır.⁷⁹

Abdurrahman Bekillî'ye göre Ammi Sa'îd Meclisi, Bir tür yasama ve yürütme organıdır.⁸⁰ Ancak İbrahim Tallây'a göre bu heyet yasama ve yürütme heyeti değil, yönetim ve danışmanlık

⁷³ Beşir b. Ömer Mermûrî, *Talimu'l-benât fi Mizâb beyne'l-asaleti ve'l-hadâsa* (Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 50.

⁷⁴ Suat Bougerzi, Rabiaa Mazouzi, *Sir'u-İnglâki'l-muctemai'l-mizâbî* (Constantine: Constantine Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 35.

⁷⁵ Rahime Laver, *Nizamu'l-Azzâbe inde İbâdîyyeti'l-Cezayir, beyne'l-mâdî ve'l-hâdir* (Constantine: Amir Abdulkadir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 39.

⁷⁶ Kasim b. Ahmed Şeyh Belhâc, *Eş-Şeyh Ali Yahyâ Muammer ve menhecuhu fi arzi'l-Akîde* (Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 57.

⁷⁷ Muhammed Befleh, *Tesuvuratu't-talebe lt-tağayuri'l-İctimai fi'l-Müctemai'l-İbazi* (Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 63.

⁷⁸ Muammer, *el-İbâdîyyetü fi'l-Cezayir*, 2/556.

⁷⁹ Jean Brunhes, *La Géographie humaine* (Paris: Librairie Flix Alcan, 1925), 575, 582.

⁸⁰ Ahmed Übekke, *eş-Şeyh Abdurrahman bekillî min hilâl nedevâtihî ve fetâvâh, F'âliyât el-eyyâmi' l-İlmiyye el-Vataniyye hevle eş-Şeyh Abdurrahman Bekillî -el-Bekrî-* (Gardâye: Mektebetü's-safa', 2002), 446, 469.

heyetidir.⁸¹ Bu heyet her köyden bir temsilciden oluşur. Bu meclisteki tüm üyelerin ilim adamı olması gerekir. Bu meclis zor durumlarda etkin hale gelir.⁸²

Ammi Said Meclisi, Vâdî Mizâb bölgesindeki Azzâbe Meclislerine reis atamalarını yapar, vakıfları yönetir, hac hizmetlerini yürütür, İbâdîler arasındaki sorunları çözmeye çalışır, komşularla ilişkilerini yönetir ve nerede olursa olsun bütün İbâdîler'in sorunlarıyla ilgilenir. Yani kısaca bu meclis İbâdîler'in büyük ve önemli işlerinden sorumludur.⁸³

Azzâbe hakkında inceleme yapanların teşkilat yapısını görünce şaşkınlıkları mümkündür. Çünkü bu heyette gassâlât ve urafâ' gibi görevliler mevcuttur. Fakat Azzâbe teşkilatı, İbâdî toplumunda günümüzdeki vatandaşlık kavramı gibidir. Her İbâdî, Azzâbe teşkilatı içerisinde ya lider ya da teşkilatın bir parçası olarak bir görevde yer almaktadır. Yani Azzâbe üyesi olmak sanki bir kral, emir veya halifeye biat etmek gibidir. Her birey bu teşkilat içerisinde kendisine ait olan görevi yerine getirir. Görevlerini yerine getirmemesi durumunda kişi toplumdaki tecrit edilerek onun hakkında "berâ'e" hükümleri uygulanır.⁸⁴

4. Azzâbe Teşkilatına Katılım Şartları

Daha önce çalışmanın farklı yerlerinde Azzâbe'ye katılım şartları konusunda bilgi verilmişti. Fakat bu başlık altında, şartlar bir araya getirilerek bu şartlar hakkında değerlendirme yapılacaktır. İbâdîler'in Azzâbe teşkilatına katılmak için koydukları şartlar oldukça zor ve bazıları özellikle giyim ile alakalı şartlar olup dikkat çekicidir. Bu zor ve garip şartlar Azzâbe teşkilatının İbâdîler nezdinde ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Azzâbe teşkilatında yer alan giyim tarzı günümüzde modern ülkelerin resmi üniformaları (polis, asker vb) gibidir. Azzâbe teşkilatı İbâdîler'in en seçkin kişilerinden oluştuğu için bu teşkilatın ilk kurucuları bu tarz şartları öne sürmüşler; sonraki nesiller de bu şartları devam ettirmişlerdir.⁸⁵ Azzâbe teşkilatına seçilmek için gereken şartlar şunlardır:

- 1) Hafız olmak.
- 2) Ahlak ve davranış konusunda hocalardan icazet almak.
- 3) Azzâbe'nin resmi giyim tarzını uygulamak.
- 4) Âlim olmak ve bütün eğitim aşamalarını tamamlamış olmak.
- 5) Edepli, okumayı ve eğitimi seven biri olmak.
- 6) Dünya işleriyle ve avam kesimle meşgul olmamak.
- 7) Maddi ve manevi taharet ile meşgul olmak.⁸⁶

Bu şartların zor olmasının sebebi Azzâbe üyesinin topluma örnek olması gerektiğindedir. Çünkü Azzâbe üyesi tarafından yapılan ufak hatalar toplum içerisinde büyük hatalar sayılır. Bu konuda İbâdîler'in bir deyişi vardır: "Toplumun sorumluluklarını üstlenen kişi süt gibidir. İçine

⁸¹ Tallây, *el-Mudunu's-seb'a fi vâdi Mizâb*, 37.

⁸² Mezhûdi, *el-İbâdiyyetü fi'l-Mağribi'l-evsat*, 267.

⁸³ Mezhûdi, *el-İbâdiyyetü fi'l-Mağribi'l-evsat*, 212.

⁸⁴ Nureddin Sükhel, eş-Şeyh İbrahim Beyyûd ve Menhecuhu fi'l-İslâh (Constantine: Amir Abdulakadir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 32,140.

⁸⁵ Seniyye Buamrîn, *el-Hereketü'l-İlmiyye İnde İbâdiyyeti Cebeli'Dummur* (Tunus: Tunus Üniversitesi, Lisans Tezi, 2006), 27.

⁸⁶ Ahmed Tevfik el-Medeni, *Kitabu'l-Cezayir* (Cezayir: Daru'l-Basâir, 2009), 153.

bir şey düşerse rengi değişir.⁸⁷ Bu birey, toplum için bir ayna gibidir. Terbiye ve İslâm'ın emirlerini uygulama konusunda ilk önce kendisinden başlamalıdır.”⁸⁸

Azzâbe üyesini seçme konusunda bazı detaylara dikkat edilmektedir. Her İbâdî, bölgeyi temsil eden bir Azzâbe üyesi olmalıdır. Azzâbe teşkilatları içerisinde bir üye eksildiğinde hemen yeni bir üyenin seçilmesi gerekir. Seçilen kişiye üyelik teklifi sunulur ve o da açık bir şekilde kabul eder veya reddeder. Eğer kabul ederse istenilen görevler ona verilir.⁸⁹

Azzâbe üyesinin seçilmesi konusunda öne sürülen bazı şartlarda Haricîlik'ten etkilenildiği görülmektedir. Özel olarak halkla uğraşmama şartı bu etkilenmenin bir göstergesidir. Toplumunu kontrol etmek için halka yakın olmak gerekir. Halktan uzak durulduğunda halkın kontrolü kaybedilecektir. Aynı Haricîler gibi tamamen seçkin kişilerle ilgilenildiğinden dolayı bu olay yıkılma sebebi olacaktır.⁹⁰

Azzâbe heyeti, üye olarak alacağı kişinin peşine bir takipçi takar. Bu takipçi onun nasıl biri olduğunu gözlemler. Takipçi bu gözlemlemeyi tamamladığında Azzâbe üyelerine haber iletir ve Azzâbe üyeleri kendi aralarında toplantı yapıp o kişi hakkındaki kararını verir. Azzâbe heyetine üye seçilmesi bu şekilde gerçekleşmektedir. Azzâbe heyeti bu kişiye heyete üye olması için teklif sunar. Bu kişi ikna edici bir sebebi olmadığı halde teklifi reddederse cezalandırılır, bu kişiden beraet edilir ve İbâdî cemaatinden kovulur. Eğer teklifi kabul ederse Azzâbe'nin resmi makamına davet edilir. Azzâbe şeyhi ona görevlerini anlatır. Ona tavsiyelerde bulunur. O kişiye, Azzâbe geleneklerine göre en düşük rütbe verilir. Kendisi en düşük rütbeye sahip olduğu için diğer üyelere hizmet eder. Ayrıca kendisine Azzâbe ile ilgili detaylı eğitim verilir.⁹¹

5. Azzâbe'nin Maddi Gelir Kaynakları

Rüstemî Devleti'nin çöküşünden itibaren İbâdîler, hareketlerinin devamını sağlamak için devlet hazinesinden farklı kaynaklar bulmaya çalışmışlardır. Fakat Azzâbe teşkilatının kurulmasıyla birlikte ekonomi ve finansla alakalı görevi bu teşkilat üstlenmiştir. Bu göreve çok önem verilmiştir. İbâdî toplumunun içerisinde birçok görev vardır. Bu görevlerin en önemlisi de ücretsiz olan eğitimidir.⁹² İbâdîler tüm gücüyle Azzâbe teşkilatının varlığını sürdürmesi için çalışmışlardır. Çünkü Azzâbe teşkilatı İbâdîler'in varlığını devam ettirmesini sağlayan tek kurumdur. Bu yüzden Azzâbe'nin temel gelir kaynağı İbâdîlerin yaptığı bağışlardır. Bağış yapacak nakit parası olmayanlar yemek ya da farklı mallardan bağışta bulunurdu. Bu sebeple İbâdî camilerinde depolar bulunmaktaydı.

Genel olarak Azzâbeler'in maddi gelir kaynakları iki türdür:⁹³

Sabit kaynaklar, vakıflar ve camiye vakfedilen arazi vb. şeylerden elde edilen gelirlerdir. İbâdî bölgelerinde bu tür vakıflar çokça bulunmaktadır. Bu gelirler, Azzâbe ve öğrencilerin

⁸⁷ Süleyman b. Muhammed Muselmâl, *el-İbâdîyye, ümmetu hadâre ve nizâm* (Gardâye, y.y. 2014), 228.

⁸⁸ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdîyye fî mevkibi' t-tarih, Neş'etü'l-mezhebi'l-İbâdî* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1964), 101-105.

⁸⁹ Abdurraman Hicâzî, *Tetavvuru'l-fikr et-terbevi* 155, 156.

⁹⁰ Yusuf b. Bekir el-Hac Said, *Tarih beni Mizâb* (Cezayir: y.y, 2006), 25.

⁹¹ Aved Muhammed Halifat, *et-Tenzimâtu's-siyâsiyye ve'l-İdariyye inde'l-İbâdîyye fî merheleti'l-kitmân* (Maskat: Vizaret'l-Adel ve'l-Avkâf ve's-Şueûnu'l-İslâhiyye), 20.

⁹² İlyas b. Omer Hac İsa, *Medinetu Vercelan, Dirasetun fi'n-Neşâti'l-İktisadi ve'l-Hayati'l-Fikriyye* (Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 105; Zâhir el-Hecri, *el-İbâziyye fi'l-Gerb el-İslâmî* (Maskat: Mektebetü'c-Cîli's-Said, 2012), 152.

⁹³ Abdullah Nouh, *Enuzumu't-Teklîdiyye el-urfiyye bi Vâdi Mizâb* (Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 29.

maddi ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Aynı zamanda şehirlerin korunması da Azzâbe'nin görevlerindedir. Bu yüzden bu tür maddi kaynaklar oldukça önemlidir. Bu kaynaklar çok önemli olduğu için Azzâbe teşkilatı içerisinde bu işi yürütmekle ve geliştirmekle görevli olan kişiler bulunmaktadır.⁹⁴

Zekât da Azzâbe teşkilatı için sabit kaynaklardan sayılır. İbâdîler kendi istekleriyle zekâtlarını Azzâbe'ye verirler. Zekâttan elde edilen gelirlerin bir kısmı yoksullara verilirken, bir kısmı da Azzâbe hazinesine konulmaktadır. Azzâbe bu parayı İbâdîler'in farklı işlerinde harcamak üzere kullanmaktadır.⁹⁵

Sabit olmayan kaynaklar, devamlı olmayan yardım olarak gelen bağışlardır. Öğrencilere verilen burslar ve öğrencilerin ihtiyaçlarını gidermek bu türdendir. İbâdî toplumlarındaki zenginler Azzâbe'ye bazen bir miktar bağışta bulunurlardı.⁹⁶

6. Azzâbe Meclisinin Yetkileri

İbâdî kültürüne göre Azzâbe Meclisi geniş görev ve yetkilere sahiptir. Bu konuda İbrahim Tallây şunları aktarmaktadır: “Dini korumak ve sürdürmek için Azzâbe sistemi toplumsal bir düzen olarak kurulmuştur. Emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i 'ani'l-münkeri gerçekleştiren de Azzâbe sistemidir. Aynı zamanda cahil insanları da eğitmektedir. Bu sistem sayesinde Mizab bölgesinde İslâm'ın temizliği ve güzelliği sürdürülmüştür. Ayrıca toplumun İslâm kuralları çerçevesinde yönetilmesini devamlı hale getirmiştir. Azzâbe meclislerinin görevlerinden bahsedecek olursak bunlar, aşağıdaki başlıklarda sıralandığı gibidir:⁹⁷

6.1. Dini Yetkiler

Fetva vermek, namaz kıldırarak, ezan okumak, camilerin yönetilmesi ve cami işlerinin yerine getirilmesi, çocukların eğitimi, ölümlerin defin işlemleri, vaaz vermek ve insanların din ile alakalı günlük hayatta ihtiyacı olan işleri düzenlemek gibi görevler bu kapsamdadır. Tüm bu görevler Azzâbe Meclisinin ilk ve en önemli görevleridir.⁹⁸

Azzâbe halkası, bulunduğu bölgelerdeki cami vaazları ve ilim meclislerini yönetmektedir. Her gün bütün camilerde en az bir ders yapılmaktadır. Özel olarak bu sistem Vadi Mizab bölgesinde bulunur. Bu dersler ahlak, İslâm hukuku, muamelat vb. derslerden oluşur. Cuma günü ise ders meclisi oluşturulması zorunludur.

Günümüzde Azzâbe teşkilatının bulunduğu bölgelerde özellikle Cezayir'de Azzâbe'ye ait radyo kanalları, dergi ve gazeteler vardır. Bundan maksat özellikle evlerdeki İbâdî kadınlara eğitim sağlamaktır. İbâdî kadınlar, erkekler gibi İbâdî toplumu ve Azzâbe ile ilgili haberleri de bu radyodan takip edebilmektedir.

⁹⁴ Abdullah b. Raşid es-seyyabi, *Rihletî ila vâdî Mizâb ve Cebel Nefüse* (Maskat: y.y. 2011), 90.

⁹⁵ Amat, *Le M' zab et les M' zabites*, 181, 215, Züheyr Tağlat, *El Fikru's-Siyâsî el-İbâdî min Hilâli moallefâti Câbir b. Zeyd, Sâlim b. Zekvân el-Hilâlî ve el-Berrâdi ve Eş-Şemmâhî* (Tunus: Mennûbe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 123.

⁹⁶ Hicâzî, *Tetavvuru'l-fikr et-terbevi*, 155,156.

⁹⁷ İbrahim Tallây, *Mizâb beledü kifâh* (Constantine: Daru' l-Ba's, 1970), 39.

⁹⁸ Debbûz, *Nahdatü'l-Cezayir*, 1/107.

6.2. Toplumsal Yetkiler

Azzâbe Meclisi, İbâdî toplumundaki çeşitli ilişki ve faaliyetleri yönetmektedir. Evlilik, boşanma, mehir belirleme, miras dağıtımı, yetim ve dullara sahip çıkmak, hâkim atamak gibi faaliyetler bu kapsamdadır.⁹⁹

Azzâbe yöntemi, İbâdî toplumunun şeri'ata bağlı bir şekilde yaşamasını sağlamıştır. İbâdî inanç esaslarında yer alan velayet ve berâet¹⁰⁰ esaslarını kullanarak toplumu dengeli bir şekilde yönetmeyi amaçlamışlardır. İbâdî toplumunda adil kişiler tarafından suçu tespit edilmiş günahkâr biri varsa (dini hükmü reddetme, namaz kılmama, içki içme vb.) bu kişinin aşireti çağrılır ve tövbe etmesi istenir. Ancak aşireti yoksa bu kişi Azzâbe Meclisine havale edilir.¹⁰¹ Bu durumda Azzâbe Şeyhi namazdan sonra günahkâr kişinin adını açıkça zikrederek ondan berâet ederler.¹⁰² Berâet edilen kişi medenî haklarını kaybeder. Bu kişiyle iş birliği yapandan da berâet edilir. Ancak kalabalık bir cemaat karşısında tevbe ettiğinde bu kişi bağışlanır. Tövbe etmeden ölürse Azzâbe Meclisi bu kişinin cenaze işleriyle ilgilenmez.¹⁰³

Azzâbe üyesinin, velayet ve berâetten önce asıl yerine getirmesi gereken görev hadlerdir. Fakat kitmân durumunu yaşayan toplumların hadleri uygulaması o bölgede bulunan rejim veya devletle çatışma yaşanmasına sebep olabilir. Çünkü herhangi bir rejim veya devlete özgü görevler vardır bu da hadlerdir. Rejim veya devlet bu hadleri başka birinin uygulamasına izin verirse kesinlikle ortaya bir çatışma çıkacaktır. Bu yüzden İbâdîler hadleri yerine getirme konusunda bölgede bulunan rejimin izni olursa uygulanabilir, izni olmazsa uygulanamaz şartını öne sürmüştür. İzin olmazsa İbâdîler, velayet ve berâet durumuna geçerler.¹⁰⁴

İbâdî gruplarında velayet altına alınan kişi sözünde güvenli ve dürüştür. Şehadeti de kabul edilmektedir. O kişinin şahadetine dayanarak hüküm verilebilir. Namus ve din konusunda dokunulmazlığı vardır. İbâdî cemaati o kişiyle ilgilenir ve işlerinde ona yardımcı olur.¹⁰⁵

Berâet altında olan kişi İbâdîler'e göre fasık biridir. Şehadeti ve haberleri kabul edilmez. Tövbe etmedikçe temel hakları yok sayılır. Bu kişi bir günah veya suç işlediğinde o dönemdeki iktidar olan devlete sevk edilmeden direkt olarak Azzâbe teşkilatı tarafından hem maddi hem de manevi olarak cezalandırılmaktadır. Bu konuda Vahşetu'l Hicran adında, o kişiyi terk etmek ve o kişiye boykot uygulamak şeklinde önemli bir uygulama vardır.

Azzâbe heyeti o kişinin günahı büyükse cemaatle namazdan sonra o kişiden berâet edildiğini halk önünde açıklar. Eğer günahı büyük değilse Azzâbe heyeti o kişiyi affeder. Azzâbe heyetinin verdiği kararı bütün toplum uygulamaktadır.¹⁰⁶

⁹⁹ Zekri b. Bayub Keşşar, *İ'âdet İntâc en-nemeti'l-umrânî el-kadîm ve'l-alakâtu'l-ictimaiyye et-teklidiyye* (Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 102.

¹⁰⁰ Aved Muhammed Halifat, *Neş'etu'l-Haraketî'l-İbâdîyye* (Maskat: Dar Mecdelavi, 1978), 133.

¹⁰¹ Yasin Tebbâh, *Nizamul-Azzâbe bi Gardâye ve devruhu fi mukafeheti'l-cerîme* (Bordj Bou Arreridj: El-Beşir el-İbrâmî Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Lisan Tezi, 2016), 12.

¹⁰² Salih b. Abdullah Abu bekir, *el-Garare min duhuli'l-İstimârî'l-Ferensi ila ma baadi'l-herbi'l-âlemiyyeti'l-ûla 1882-1921* (Gardâye: Cem'iyetü't-Türâs, 2015), 31.

¹⁰³ Tefîk el-Medeni, *Kitabu'l-Cezayir*, 106; Amira Ferhât, *el-Havâric, fi't-tarihi ve's-siyaseti ve'l-fikihî ve'l-ilmî'l-Kelâm ve'l-hutebi ve's-şiiiri ve't-tarâ'if* (Beyrut: Daru'l-Mehecce, 2009), 398.

¹⁰⁴ Bu'acile, *El-İslâmu el-Haricî*, 223.

¹⁰⁵ Ernest Zeys, *Législation mozabite, son origine, ses sources, son présent, son avenir. Leçon d'ouverture faite à l'École de droit d'Alger* (Alger: A. Jourdan, 1886), 20, 61.

¹⁰⁶ Kerrûm, Bezzîn, *El-Eb'âdü'l-hadariyyetu li sirati halakati'l-Azzâbe fi'l-karnî'l-hamisi'l-hicri*, 1-25; Bu'acile, *el-İslâmu'l-Haricî*, 224.

Azzâbe Meclisleri, şehirlerin tasarım ve inşasında da etkili olup bina inşa etme konusunda oldukça disiplin sahibidir. Binanın yüksekliği konusunda da oldukça titizdirler. İnşa edilen bir bina komşusunun binasından yüksek olmamalıdır. Binalardaki pencereler de küçük olarak tasarlanır ve duvarın en üst kısmındadır. Pencere, havalandırma ve güneşlendirme görevini yerine getirirken, aynı zamanda dışarıdaki kişinin eve bakamamasını ve evdeki kişinin de dışarıyı görememesini sağlar.¹⁰⁷ Bununla birlikte evin çatısının ortasında büyük bir pencere vardır. Bu sayede özel olarak kadın evde olduğu zaman gökyüzünü rahatlıkla görebilir. Çünkü İbâdî bölgelerde özellikle Gardaya'da evler bitişiktir. Böylece bu şehir çok özel bir mimari tasarım kazanmıştır.¹⁰⁸ Bu yüzden dünyanın her yerinden turistler bu bölgeyi görmeye gelirler. Hatta camiler bölgede en yüksek yerlere inşa edilir. Mimarisi farklıdır ve eşsizdir.

Bir zamanlar Azzâbe'nin bulunduğu İbâdî bölgelerde, İbâdî olmayan birisi bulunursa o kişinin de Azzâbe'nin ticaret, mimari ve tarım vb. konularda koyduğu kurallara uyması gerekmekte iken son dönemlerde şehirler modern yaşam tarzına geçip karıştığı için bu kurallar artık geçerliliğini yitirmiştir. Çünkü her vatandaş bulunduğu devletin kurallarına tabi olmaktadır. Ama İbâdîler her zaman Azzâbe teşkilatının koyduğu kurallara tabi olmuşlardır.

6.3. Eğitim Konusunda Yetkileri

Azzâbe Meclisleri, İbâdî toplumlardaki eğitimle alakalı tüm faaliyetleri hassas bir şekilde gerçekleştirmektedir. Bu yüzden cami, dersane gibi bütün İbâdî mekânlarda din ve bilimle alakalı eğitim faaliyetleri gerçekleştirilmektedir.¹⁰⁹ Azzâbe üyesinin eğitimi yönetme görevlerinden birisi de te'lif faaliyetlerini yürütmektir. Bunun amacı İbâdî heyet ve müesseseler için yeterli kaynak oluşturmaktır.¹¹⁰

İbâdîlerde eğitim çok önemli bir konudur. Bu yüzden İbâdîlerin bulunduğu yerlerde kendilerine özgü özel okullar yer almaktadır. Bazı okullar devlet tarafından onaylanmasa da bu tür okullar mevcuttur.¹¹¹ Çünkü İbâdîler'e göre bu okulların var olma sebebi iş, diploma veya sertifika elde etmek için değil İbâdîler'in ilke ve görüşlerini sürdürmek, özellikle fıkıh ve İbâdî inançlarını devam ettirme amacıdır. Bu yüzden öğrenciler hem İbâdî okullarda hem de devlet okullarında eğitim görmekteydi. İbâdî okulları devlet tarafından onay görmediği için İbâdîler, hâkimiyeti altında oldukları devletlerde çalışıp hayatlarını sürdürmek üzere devlet okullarında okuyup mezun oluyorlardı. İbâdîler devletin okul açmaya izni vermesinden sonra onay verip vermemesine pek de önem veriyor gibi görünmüyorlardı. İbâdî öğrencileri devlet okulları saatleri dışında İbâdî okullara da gidiyorlardı.¹¹²

Bu demek oluyor ki İbâdîler kendi varlıklarını sürdürmek için devlet idaresi mevcutken yeni idari bir teşkilat kurmuşlardır. Bu teşkilat, bulunduğu resmi devletlerde vatandaşlık gibi kavramlar ortaya çıkmadan önce birçok çatışmaya neden olmuştur.¹¹³

¹⁰⁷ Mounia Chekhab-Abudaya, *Analyse comparative de l'organisation urbaine des qşûr du Sud-Est algérien Rîgh, Miya, Mzâb et al-Manî'a*, L'İbâdisme dans les sociétés de l'Islam médiéval, ed. Cyrille Aillet, (Berlin: De Gruyter, 2018), 276.

¹⁰⁸ Amat, *Le M' zab et les M' zabites*, 43, 125.

¹⁰⁹ Venise el-Kasimî, *el-Hayatu'l-ilmîyye fi Cezireti Cerbe* (Tunus: Tunus Üniversitesi, 2006), 70; Abdulkadir Azzam Avvâdi, *Hicretu Sükkani vâdi Mizâb İla Tunus ve Devruhum fi'l-Hayat es-siyasîyye ve'l-Fikriyye et-Tunisyye, hilal 1881-1956* (Adrar: Adrar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 58.

¹¹⁰ Bu'acile, *El-İslâmu'l-Haricî*, 222.

¹¹¹ Salaheddin Şabani, *et-terbiyetu ve't-telîm inde'l-İbâdîyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî* (Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek lisans Tezi, 2004), 105.

¹¹² Salih Fehhar, *Nizamu't-talîmi'l-hur bi Vadi Mizâb* (Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 21.

¹¹³ Şeybânî, *Tarihu İbâdîyyeti Timazga*, 405.

Günümüzde Kuzey Afrika'daki İbâdîlik, Umman'daki İbâdîlik gibi değildir. Çünkü Umman'da İbâdîlik medreseler ve okullarda öğretilmektedir. Ancak Kuzey Afrika'da çoğunluk Mâlikî mezhebi olduğundan medrese ve okullarda İbâdîlik eğitimi yoktur. Umman'da ise İbâdîler'in nüfusu toplam nüfus içinde yüksektir.

6.4. Ekonomik Yetkiler

Azzâbe Meclisi, İbâdî toplumunda bütün mal ve para ile alakalı konularda etkilidir. İlk olarak, halkın kendi arasında haram akitler gerçekleştirmemesi amacıyla toplumun ekonomiyle alakalı meselelerini denetlediği zikredilebilir. Barajların yapılması, kişisel ve toplumsal hakların korunması için şehir ve binaların planlarının çizilmesi gibi konuları üstlenmektedir.¹¹⁴

İbâdîlerde ekonomik görevler ikincil öneme sahiptir. Daha önce dediğimiz gibi İbâdîler, gelir elde etmek ve kurulan paralel teşkilatın devamını sağlamak için ticaret ve zekâta çok önem vermişlerdir. Eğitim ve toplumun işlerinin sürdürülmesi için bunlar önemlidir.¹¹⁵

Kuzey Afrika'da İbâdîler'in sayısı çok düşüktür. Örneğin Cezayir'de İbâdîler'in nüfusu %0.3 olduğu belirtilmektedir. Yani İbâdîler bu bölgede çok küçük bir grubu oluşturmaktadır. Fakat toplumda İbâdîler'in etkisi vardır ve toplum tarafından saygı görmektedir. İbâdîler, disiplinli olma, emre itaat, çalışkanlık ve güvenli olmalarıyla tanınırlar. İbâdîler çok becerikli tüccarlardır. Tarihe baktığımızda aslında onlar çiftçilikle uğraşan bir toplumdur. Ancak son zamanlarda ticaret ile meşhur olmuşlardır.

Sonuç

İbâdîler'in mezhep ve siyaset literatürüne hediye ettiği en orijinal kavram veya müessese şüphesiz ki Azzâbe teşkilatıdır. Azzâbe teşkilatı veya meclisleri, Kuzey Afrika İbâdî düşüncesi için büyük bir gelişme kabul edilebilir. Çünkü İbâdiyye'de siyaset öğretisi, mezhebi diğer mezhep yahut düşüncelerden tefrik eden değiştirilmesi güç kurumsal temellerden biridir. İbâdiyyede devlet kurmanın ön koşulu güç ve otoriteye sahip olmaktır. Nitekim mezhebin devlet kurma girişimlerinin her zaman güç kullanılarak, yumuşak geçişlerden ziyade şiddeti barındıran birtakım devrimlerle tahakkuk ettiği bilinmektedir. Fakat Azzâbe sistemi ile İbâdîler dini ve içtimai vazifelerini güç ve şiddet kullanmadan yerine getirebilme imkânına ulaştılar. Öte yandan içinde yaşadıkları toplumları rahatsız etmedikleri için kendilerine yönelik husumetler de azalmıştır. Böylece İbâdîler belli bir emniyet ve refah düzeyinde, her türlü ihtiyaçlarını karşılayarak, komşuları ile barış içinde ve asimile olmadan varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir. Azzâbe teşkilatı günümüzde İbâdîler'in modern hayata entegrasyonlarını da kolaylaştırmıştır. Seçme ve seçilme haklarını Azzâbe Meclisinin yönlendirmeleri ile kendi mezhep müntesiplerine veya kendi toplumlarının çıkarına olacak şekilde bazı adaylar aracılığı ile kullanmaktadırlar.

Azzâbe esnek yapıda bir teşkilattır. İbâdîler için koşullara göre mezhep lehine hızlı ve pratik çözümler sunar. Dış koşullar mezhep aleyhine dönecek olursa, mezhep akidesinde yerini bulan takiyye inancının da verdiği ruhsatla, Azzâbe teşkilatı her türlü eylemini gizlilik (kitmân) içinde sürdürebilmektedir. Teşkilat hem üyelerinin hem de İbâdî halkın doğal bir murakabesi

¹¹⁴ T. Lewicki, *Makalatun muhtâra* (Maskat: Beyitu'l-Geşsem, 2014), 8.

¹¹⁵ İbrahim b. Mustafa Bebase, *Süku'd-delâle fi vadi Mizâb* (Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisans Tezi, 1995), 51; Muhammed b. Ayyub Sedki, *Es-Sire, Tecsidun li's-sulûki'l-misâli "Risâletun fi mevzuai's-siyer"* (Gardâye: y.y. 2003), 64.

altındadır. Yöneticilerin mezhep aleyhinde birtakım davranış yahut eyleminin vuku bulması halinde Azzâbe, bu yöneticileri değiştirebilmektedir.

Kaynakça

- Abdullâvi, Şâfiye. *Tarihu't-tenzimat el-ictimaiyye ve'd-diniyye el-Mizâbiyye fi'l-asri'l-vesît*. Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Abu bekir, Salih b. Abdullah. *el-Garare min duhul'l-isti'mâri'l-Ferensi ila ma ba'di'l-herbi'l-âlemiyyeti'l-ûla 1882-1921*. Gardâye: Cem'iyetü't-türâs, 2015.
- Abu bekir, Salih b. Abdullah. *Eş-Şûra ve ed-dimokratiyye min hilali tecrübeti nizami'l-Azzâbe bi vadi Mizâb*. Batna: Batna üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- Amara, Allaoua. "L'İbâdisme et la malikisation du Maghreb central: étude d'un processus long et complexe (ive-vie/xe-xiie siècle)", *L'İbâdisme dans les sociétés de l'Islam médiéval*, ed. Cyrille Aillet, 329-347. Berlin: De Gruyter, 2018.
- Amat, Charles. *Le M'zab et les M'zabites*. Paris: Challamel, 1888.
- Arşûm, Muhammed b. Bekîr. *el-Vâdih fi't-tarihi'l-İslâmî*. Cezayir: Matbaatu tikniyeti'l-elvân, 1997.
- A'uş, Bekîr b. Said. *Mizab yetekellemu târihiyyen, akaidiyyen, ictimaiyyen*. Gardâye: y.y.
- Avvâdi, Abdulkadir Azzam. *Hicretu sükkâni vâdî Mizâb ila Tunus ve Devruhum fi'l-hayat es-siyasîyye ve'l-Fikriyye et-Tûnisiyye, hilal 1881-1956*. Adrar: Adrar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Azam, İbrahim b. Salih Baba Hemmu. *Osnu'l-bân fi tarihi Verçelân*, thk. İbrahim b. bekîr Behhâz, Suleyman b. Muhammed Bumakel. Gardâye: el-Alemiyye, 2013.
- Baciyye, Salih. *el-İbâdiyye bi'l-Cerîd fi'l-usûri'l-islamiyyeti'l-ûlâ*. Tunus: Dar Buslama, 1976.
- Bağdâdî, Abû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkatî'n-nâciye minhüm*. Beyrut: Dâru'l-Âfâk el-Cedîde, 1977.
- Bebâsse, İbrahim b. Mustafa. *Süku'd-delâle fi vadi Mizâb*. Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisans Tezi, 1995.
- Befleh, Muhammed. *Tasavvurâtü't-talebe lt-tağayuri'l-İctimai fi'l-müctemai'l-İbazi*. Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Behhâz, İbrahim. "Nizamu'l-Azzâbe". Suviyk: y.y. 2004.
- Belhâc, Kâsîm b. Ahmed eş-Şeyh. *Maâlimu'n-nehda el-İslahiyye inde'l-İbâdiyye fi'l-Cezayir*. Gardâye: Cem'iyetü't-Türas, 2011.
- Belhâc, Kasim b. Ahmed es-Şeyh. *eş-Şeyh Ali Yahyâ Muammer ve menhecuhu fi arzi'l-akîde*. Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Benras, Mahmoud. *el-Fikru'l-nakdi inde İbn Reşik el-Kayrevâni: dirase tatbikiyye ala kitabi'l-unmuzec*. Saarbrücken: Noor Publishing, 1 Baskı, 2017.
- Bougerzi, Suat. Mazouzi, Rabiaa. *Sir'u-İnglâki'l-muctemai'l-mizâbî*. Constantine: Constantine Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Brunhes, Jean. *La Géographie humaine*. Paris: Librairie Flix Alcan, 1925.

- Bu'acîle, Neciyye el-Werrîmî. *el-İslâmu'l-Haricî*. Beyrut: Darut-Taliaa, 2006.
- Buamrîn, Seniyye. *el-Hereketu'l-İlmiyye Inde İbâdiyyeti Cebeli'Dummur*. Tunus: Tunus Üniversitesi, Lisans Tezi, 2006.
- Buheccâm, Muhammed Nasır. *el-Bu'du'r-rûhî li nizâmi halakati'l-Azzâbe*. Gardâye: Cem'iyetü't-türas, 2007.
- Bumedyen, Boudavud. *Ticaret beni Mizâb*. Cezayir: Riyadu'l-ulûm, 2006.
- Ca'bîrî, Ferhat b. Ali, *Nizamu'l-Azzâbe inde'l-İbâdiyye'l-Vehbiyye fi Cerbe*. Tunus: el-Metbaa el-Asriyye, 1975.
- Ca'bîrî, Ferhat b. Ali. *Nefehat mina's-siyer*. Gardâye, y.y.
- Ca'bîrî, Ferhat b. Ali. *Vâdî Mizâb el-medinetu'd-devle*. Gardâye: y.y.
- Chekhab-Abudaya, Mounia. *Analyse comparative de l'organisation urbaine des qsûr du Sud-Est algérien Rîgh, Miya, Mzâb et al-Manî'a*, L'İbâdisme dans les sociétés de l'Islam médiéval, ed. Cyrille Aillet. Berlin: De Gruyter, 2018.
- Clavel, Eugène. *Droit musulman: du statut personnel et des successions d'après les différents rites, et plus particulièrement d'après le rite hanafite*. Paris: L. Larose, 1895.
- Debbûz, Muhammed Ali. *A'lâm el-İslâh fi'l-Cezayir*. Constantine: Daru'l-Ba'as, 1978.
- Debbûz, Muhammed Ali. *Nahdatü'l-Cezayir el-hadise ve sevratuhâ el-mübâreka*. Cezayir: el-Mektebetu'l-Arabiyye, 1965.
- Debbûz, Muhammed Ali. *Tarihu'l-Mağribi'l-kebîr*. Kahire: Dâru İhyâ' el-Kütüb el-'Arebiyye, 1963.
- Dercînî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Saîd b. Süleymân et-Temicârî. *Tabakâtü'l-meşâ'ih bi'l-Mağrib*, thk. İbrâhim Tallây. Constantine: y.y.1397/1977.
- el-Addali, Salim. *el-Berradi: Hayatuhu ve asaruhu ve Arâuhu el-akediyye*. Tunus: Zeytuna Üniversitesi, Doktora Tezi, Tunus, 1982.
- Esmâvî, Abdullah. *el-Müctemeu'l-İbâdî et-teklidi*. Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1987.
- Et Melviyye, Husyin b. Eş-Şiyh. *El-Kanunu'l-urfi el-Amâzigî*. Cezayir: Dâr Huma, 2000.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yusuf. *Er-Risâletu's-şafiyye fi bazı tevârihi ve ensâbi beni Mizâb ve fewaidu ohrâ*. Gardâye: y.y.
- Fehhâr, Salih. *Nizamu't-talîmî'l-hur bi Vadi Mizâb*. Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Ferhât, Amira. *el-Havâric, fi't-tarihi ve's-siyseti ve'l-fikihi ve ilmi'l-kelâm ve'l-hutebi ve's-şiiri ve't-tarâ'if*. Beyrut: Daru'l-Mehecce, 2009.
- Hac İsa, İlyas b. Omer. *Medinetu Vercelan, Dirasetun fi'n-Neşâti'l-İktisadi ve'l-Hayati'l-Fikriyye*. Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Hac Said, Yusuf b. Bekîr. *Tarih beni Mizâb*. Cezayir: y.y. 2006.
- Halifat, Aved Muhammed. *en-Nuzumu'l-ictimaiyye ve et-terbvîyye inde'l-İbaziyye fi İfrikiyye fi merheleti'l-kitmân*. Maskat: Dar Mecdelavi, 1980.

- Halifat, Aved Muhammed. *et-Tenzimâtu's-siyasîyye ve'l-İdariyye inde'l-İbâdiyye fi merheleti'l-kitmân*. Maskat: Vizaret'l-Adel ve'l-Avkâf ve's-Şueûnu'l-İslaşîyye.
- Halifat, Aved Muhammed. *Neş'etu'l-Harakereti'l-İbâdiyye*. Maskat: Dar Mecdelavi, 1978.
- Harekât, İbrahim. "Mağrib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27/ 314-318. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hecri, Zâhir. *el-İbaziyye fi'l-Ğarb el İslâmî*, Maskat: Mektebetu'c-Cîli's-Said, 2012.
- Hevaca, Abdualaziz. *ez-Zebtu'l-İctimâi ve Mu'avvikâtu' fi'l-Muctamati't-Teklîdiyye: Nizamu'l-Azzâbe Unmudecen, Dirase sosyo Antropolocîyye*, Gardâye: Mektebetul-Kitab el-Arabi, 2017.
- Hevaca, Abdulaziz. *Nizamu'l-Azzâbe fi vadi Mizâb beyne'r-refdi ve's-sebâti ve't-teğiyir min Hilal ru'yeti'eş-şebâb*, Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Lisans Tezi, 1994.
- Hicâzi, Abdurraman. *et-Terbiye'l-İslâmiyye fi el-Keyravan fi'l-kuruni'l-hicriyye's-selâse'l-oula*. Beyrut: el-Mektebetul-Asriyye, 1997.
- Hicâzî, Abdurraman. *Tetavvuru'l-fikr et-terbevi inde'l-İbâdiyye fi şemali İfrikya*, Beyrut: el-Mektebe'l-Asriyye, 2000.
- Hübzi, Delile. *el-'Arâu el-Kelâmiyye li Abi Yakub el-Vercelani*. Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Kulliyetu Usûli'd-din, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: Dâr Sâdir, 1993.
- Kasimî, Venise. *el-Hayatu'l-ilmîyye fi Cezireti Cerbe*. Tunus: Tunus Üniversitesi, 2006.
- Kerrum, el-Hac Ahmed b. Hammu. Bezzin, Omer Ahmed, "el-Eb'âdü'l-hadariyye li sirati halakati'l-Azzâbe fi'l-karni'l-hamisi'l-hicri", *İbâdî Siyeri Uluslararası Sempozyumu*, 27-28-29 Ekim. 187-220. Tunus: Cem'iyetü Cerbetü't-Tevasul, 2014.
- Keşşar, Zekria b. Bayub. *İ'âdet İntâc en-nemeti'l-umrânî el-kadîm ve'l-alakâtu'l-ictimaiyye et-teklidiyye*. Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Laver, Rahime. *Nizamu'l-Azzâbe inde İbâdiyyeti'l-Cezayir, beyne'l-mâdî ve'l-hâdir*. Constantine: Amir Abdulkadir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Lewicki, T. *Makalatun muhtâra*. Maskat: Beyitu'l-Geşsem, 2014.
- Lewicki, T. *Dirâsât şemal İfrikîyye*, çev. Ahmed Bumezku. Epub: Müessesetü Tawalt es-Sakafiyye, 2006.
- Masqueray, Émile. *Chronique d'Abou Zakaria*. Alger, İmprimerie de l'Association ouveriere, 1878.
- Medeni, Ahmed Tevfik. *Kitabu'l-Cezayir*. Cezayir: Daru'l-Basâir, 2009.
- Mekri, Samia. *et-Talîm inde el-İbâdiyye fi Bilâdi'l-Mağrib, Min sokuti'd-Devleti'r-Rüstemiyye ila Tesisi nizami'l-Azzâbe*. Constantine: Constantine Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2006.
- Mermûrî, Beşir b. Ömer. *Talimu'l-benât fi Mîzâb beyne'l-asaleti ve'l-hadâsa*. Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Mezhûdi, Mes'ud. *el-İbâdiyyetü fi'l-Mağribi'l-evsat münzü sukuti'd-devleti er-Rüstemiyye ila hicreti beni Hilâl İla bilâdi'l-Mağrib*. Gardâya: Cem'iyetu't-Türâs, 1996.

- Hassen, Mohamed. *Le pouvoir almohado-hafside et les İbâdites en Ifrîqiya*, L'İbâdisme dans les sociétés de l'İslam médiéval, ed. Cyrille Aillet. Berlin: De Gruyter, 2018.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâdiyye fi mevkibi't-tarih, Neş'etü'l-mezhebi'l-İbâdî..* Kahire: Mektebetü Vehbe, 1964.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâdiyyetü fi'l-Cezayir*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1979.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye beyne'l-firaki'l-İslamiyye*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976.
- Nâmî, 'Amr Halîfe. *Dirâsât ani'l-İbâdiyye*. Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001.
- Nasır, Muhammed Sâlih. *Menhecü'd-da'vati inde'l-İbâdiyye*. Gardâya: Cem'iyetü't-Türas, 1999.
- Nasır, Muhamed. *Halkatu'l-Azzâbe ve devruha fi binei'l-müctemei'l-mescidi*. Gardâye, Cem'iyetü't Türas, 1989.
- Nouh, Abdullah. *Enuzumu't-Teklîdiyye el-urfiyye bi Vâdi Mizâb*. Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Nûri, Hemmu Muhammed İsa. *Devru'l-Mizabiyyin fi tarihi'l-Cezayir, kdimen ve hadien*. Cezayir: Dar Misahat el-Marife, 2015.
- Robin, Le commandant. *Le Mzab et son annexion à la France*. Alger: A. Jourdan, 1884.
- Rubinacci, Roberto. *el-Azzâbe*, çev. Lemîs Eş-Şecni. Epub: Müessesetü Tawalt es-Sakafiyye, 2006.
- Sa'udî, İsa Suleyman. *Halakatü'l Azzâbe*. Gardâye, y.y.
- Sedki, Muhammed b. Ayyub. *Es-Sire, Tecsîdun li's-sulûki'l-misâli "Risâletun fi mevzuai's-siyer"*. Gardâye: yyk. 2003.
- Seyyabi, Abdullah b. Raşid. *Rihleti ila vâdî Mizâb ve Cebel Nefüse*. Maskat: yyk. 2011.
- Sükhel, Nureddin. *eş-Şeyh İbrahim Beyyûd ve Menhecuhu fi'l-İslâh*. Constantine: Amir Abdulkadir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Süleyman b. Muhammed Muselmâl, *el-İbâdiyye, ümmetu hadâre ve nizâm*. Gardâye, yyk. 2014.
- Şabani, Salaheddin. *et-terbiyetu ve't-telîm inde'l-İbâdiyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî*. Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek lisans Tezi, 2004.
- Şehbi, Abdulaziz. *ez-Zevâya ve's-Sûfiyye ve'l-Azzâbe ve'l-ihtilalu'l-Ferensi fi'l-Cezayir*. Vehran: Darul-Ğarb, 2007.
- Şemmâhî, Ebû'l-Abbas. *Kitâbü's-siyer*, thk. Ahmed Hammûd es-Seyyâbî. Maskat: Vizaretü't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1987.
- Şeybânî, Muhamed Sad. *Tarihu İbâdiyyeti Timazga*. Tunus: JMC Plus. 2013.
- Şihani, Hemmu İsa. *el-Fikru'l-akadi İnde's-şeyh Beyyud ve asaruhu fi'l-İslâh*. Gardâye: Cem'iyetü't Türas, 2011.
- Şuvînî, Ali. *Mes'eletu'l-İmâme ve tetbikahatuha İnde'l-İbâdiyye*. Maskat: Durub Sekafiyye li-eneşr ve etevzi, 2016.
- Tağlat, Züheyr. *el Fikru's-siyâsî el-İbâdî min hilâli müellefâti Câbir b. Zeyd, Sâlim b. Zekvân el-Hilâlî ve el-Berrâdi ve Eş-Şemmâhî*. Tunus: Mennûbe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Tağlât, Züheyr. *el-Fikru'l-İbazi, et-teceliyat es-siyasîyye ve'l-hadâriyye*. Lattakia: Darul-Hivar, 2016.

Tallây, İbrahim. *el-Mudunu's-seb'a fi vâdi Mizâb*. Gardâye: Cem'iyetü't Tûras.

Tebbâh, Yasin. *Nizamu'l-Azzâbe bi Gardâye ve devruhu fi mükafeheti'l-cerîme*. Bordj Bou Arreridj: El-Beşir el-İbrâmî Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Lisan Tezi, 2016.

Tallây, İbrahim. *Mizâb beledü kifah*. Constantine: Daru'l-Ba's, 1970.

Ûbekke, Ahmed. *eş-Şeyh Abdurrahman bekillî min hilâl nedevâtihi ve fetâvâh*, F'âliyât el-eyyâmi'l-İlmiyye el-Vataniyye hevle eş-Şeyh Abdurrahman Bekillî -el-Bekrî-. Gardâye: Mektebetü's-safa', 2002.

Vesyânî, Abu'r-Rabi Suleyman. *Siyeru'l-Vesyânî*, thk. Omer b. Lükman hemmu Buasbana. Maskat: Vezeratü't-Tûras el-Kavmi ve's-Sekafe, 2009.

Zeys, Ernest. *Législation mozabite, son origine, ses sources, son présent, son avenir. Leçon d'ouverture faite à l'École de droit d'Alger*. Alger: A. Jourdan, 1886.